

СУЙИМА ҒАНИЕВА

Амир Ҳамза

ҲАЁТИ
ВА ИЖОДИ

821.512.133/Ғ 21

22.04.2015
F-31

Суйима Ганиева

АЛИШЕР НАВОЙЙ

(Ҳаёти ва ижоди)

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонида уқув қулланма сифатида нашрга тавсия этилган

УУК: 821512133(092) Навоий
КБК 83.3(5У)
F 21

Масъул муҳаррир:
Ф.ф.д. проф. **Ҳ. Болтабоев**

Тақризчилар:
Ф.ф.д. проф. **Н. Жабборов**
Ф.ф.д. проф. **Б. Тухлиев**

Ганиева, Суйима

Алишер Навоий: ҳаёти ва ижоди / С. Ганиева; масъул муҳаррир.
Ҳ. Болтабоев. Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2015. – 128 б.

ISBN – 978-9943-28-495-1

Ушбу уқув қулланмада Алишер Навоийнинг сермашаккат ҳаёт йули, давлат арбоби сифатидаги фаолияти, бадий ва илмий ижоди оммабон услубда баён этилади. Муаллиф улуғ шоирнинг асарларида илгари сурилган илғор ғояларни атрофлича таҳлил қилиб, уларнинг ҳозирги қунимиздаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаб кўрсатади.

Уқув қулланма барча Олий таълим муассасалари, ушбу соҳада илмий тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчилар ва кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

УУК: 821512133(092) Навоий
КБК 83.3(5У)

ISBN – 978-9943-28-495-1

© С. Ганиева, 2015
© «O'zbekiston» НМИУ, 2015

КИРИШ СУЗИ

Бу гулшан ичраки йуктур бако гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чикса, яхшилик била от.

Алишер Навоий

Алишер Навоий улмас асарлари билан узбек халқи адабиётини жаҳон микёсига кўтарган, инсоният маънавияти хазинасига улкан ҳисса қўшган улуғ адибдир.

Алишер Навоий 572 ёшга кирди – асрлар оша бизга етиб келди, бизнинг замондошимизга айланди. Бунинг бир олам сири ва сабаблари бор.

XV аср. Мовароуннаҳр. Даҳшатли узаро урушлар ва қирғинлар, тоқат қилиб бўлмас даражадаги зулм ва зуравонлик, зулмат ва разолат, фирибгар ва талончи, ғоратчи ва гийбатчи, беклар, амалдорлар... Бу Навоийни дунёга келтирган ва ҳоким бўлган давр манзарасининг бир томони холос.

Яна уша аср. Уша мамлакат. Халқ даҳоси ва ижоди, ажойиб фазилатлари, гузал орзу-умидлари ва интилишлари. Маълум йилларда барқарор тинчлик. Анчагина ривожланган ҳунармандчилик ва ҳам ички, ҳам ташқи савдо муносабатлари. Маданиятнинг ҳар соҳасида катта тараққиёт. Номлари ҳамон тарихда тилга олиниб келинаётган улуғ шахслар – олим ва шоирлар, бастакор ва рассомлар, меъмор ва хаттотлар, уларнинг умумбашарий маданият хазинасини бойитган ижодий меҳнат усуллари, асарлари. Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий ва Али Қушчи, Лутфий ва Жомий, Мирхонд ва Хондамир, Бехзод ва Музахҳиб, Абуллайс, Абдулжамил ва устод Қулмуҳаммад шу улуғлар жумласидандир.

Бу Навоийни бунёдга келтирган давр манзарасининг иккинчи томони – ижобий томони.

Нихоят, асрлар давомида ярагилган ва Навоий учун маънавий озуқа ҳамда замин бўлган, Навоийни бу дунёга келтирган маданий, илмий ва адабий бойликлар. Арасту ва Сукрот, Фирдавсий ва Низомий, Саъдий ва Ҳофиз, Форобий ва Беруний, Ибн Сино ва Тафтазоний, ал-Маарий ва Хусрав Дехлавийлар қолдирган буюк меърос шулар жумласидандир.

Навоий ғояг зиддиятли ва ҳашаматли, дабдабали ва кулфатли даврда яшаб, ҳар нарсадан олдин шу даврнинг фарзанди бўлди. У уз

ижодида шу давр комусини яратди, гоҳ паст-баландликларга, зиддиятларга дуч келди. Гоҳ давр савиясидан, ҳоким муосир мафкурадан жуда юкори кутарилди ва илгарилаб кетди, гоҳ эса муҳим фикрлар даражаси ва доирасида булди. Лекин унинг яратган комусида энг катта ва ҳайратомуз уринни санъаткорлик билан ифодаланган илғор фикр ва ғоялар, ажойиб орзу ва интилишлар, баркамол тимсоллар эгаллайди. Худди мана шулар Навоийни улмас қилди, унинг асрлар оша бизга қадар етиб келишига, бизнинг замондошимизга айланишига, барча башарият томонидан эъзозланишига сабаб булди.

Тарих шуни кўрсатдики, улуғ маданият арбоблари ҳамиша, ҳар бир мамлакатда, ҳар бир авлод учун замондош булдилар, шу авлодларга хизмат қилдилар. Чунки уларнинг улмас орзу-умидлари, улар куйлаган илғор фикр ҳамда интилишлар ҳамма асрлар ва авлодлар учун тааллуқли ва муҳим, бинобарин замонавий булди.

Улуғ Навоий ижоди маҳсулининг тақдири ва тарихи ҳам шундай. У шу туфайли беш асрнинг ҳар бирида, қатор-қатор мамлакатларда халқлар ва ижодкорлар қаторида туриб ёмонликни рад этиш ва яхшилик учун курашишда, авлодларни тарбия этишда ва ижтимоий таракқиётни таъмин этишда фаол иштирок этди. Ниҳоят, у бизники булди.

Шоир ва олим, давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоий учун ҳамиша давлат марказида турган, белгиловчи ва йўналтирувчи бош масала инсон, халқ ва ватандир, шулар ҳақида кайғуришдир. Барча бош масалалар, барча воситалар, жумладан, Навоийнинг ақли ва даҳоси, қалами ва ғайрати, бетиним кунлари ва бедор тунлари, қолаверса, беҳад куйиш ва куз ёшлари, оҳ-доди ва фарёди – буларнинг ҳаммаси уша бош масалага қаратилгандир, уша билан боғлиқдир, уша билан такозо қилинади ва изоҳланади.

Қимки инсондурур анинг маҳбуби ҳам инсон керак:

Одами эрсанг, демагил одами

Опиким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Навоийнинг бутун ҳаёти мана шу тушунчани ҳар хил воситалар билан, юксак сўз санъати ва теран тафаккур воситаси билан ифодалаш, уларга хизмат қилиш, улар учун курашиш билан ўтди. Навоийни улмас ва улуғвор этган, ҳам ўз замонида, ҳам узидан кейин асрлар мобайнида тилларда ва дилларда дoston қилган бош омил мана шудир.

Буюк адиб ўша даврдаги бадий ижоднинг деярли барча турларида ва жанрларида ўзининг мохир санъаткорлигини намойиш қилди.

Навоий 30 дан ортик асар ёзган. «Ҳазойин ул-маоний, унинг таркибида турт девон бор: “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадосъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар”, “Ҳамса” таркибида эса 5 дoston: “Ҳайрат ул-аброр”. “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий”; “Лисон ут-тайр”, “Мажолис ун-нафоис”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мезон ул-авзон”, “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”. “Тарихи мудуки Ажам”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Муншаот”, “Назм ул-жавохир” ва бошқалар шулар жумласидандир.

Навоий инсонпарварлик байроғини баланд кутарди, инсонни улуғлади, кўқларга кутарди, коинот тожи деб, хилқатдаги барча нарсалар, барча мавжудотлар орасида энг қимматлиси деб эълон қилди. унга бахт тилади, уни ўзига муносиб ҳолда саодатли қилмоқчи бўлди. Шу мақсадда, ҳатто уни илоҳийлаштирди.

Навоий ўз асарларида шу инсоннинг дил дардлари ва олижаноб интилишларини, туйғу ва орзуларини қуйлади ҳам маънавиятда, ҳам ҳаракатда ўта тўлақонли ва ажойиб, ғоят мураккаб одамлар тимсолини яратди, улар орқали гузал инсоний фазилатларни тараннум этди, ардоқлади. Шарм-ҳаёлик, севгида садоқат ва вафодорлик, ватанпарварлик ва дўстлик, меҳнатсеварлик ва тинчликсеварлик, росттуйлик ва адолатпарварлик, илмга, маърифатга интилиш безайди бу шахсларни. Фарход, Ширин ва Шопур, Лайли, Мажнун ва Навфал, Дилором, Меҳр ва Жуна, Искандар, Арасту ва Афлотун шулар жумласидандир. Бу қуйма тимсоллар, уларнинг гузал фазилатлари, қаҳрамонона ишлари асрлар мобайнида авлодлардан авлодларга ўта тилларда ва дилларда яшаб келди, дoston бўлди, миллион-миллионларни тарбиялашда, яхшилик томон интилишга ундашда катта роль ўйнади.

Навоий ўз тақдирини халқ тақдири билан чамбарчас боғлади, ўз ҳаёти ва ижодининг маъносини халқига сидқидил хизмат қилишда кўрди. Навоий шу халқни улуғлади, кўқларга кутарди.

Шоир халқнинг ўта фожиали аҳволдан фарёд солди, уни бахтиёр этмоқчи бўлди, унинг ҳаққи-ҳуқуқи ва эркига, кадр-қиммати ва мол-мулкига чангал ташлаган золим ҳамда талон-торожчилар билан қаттиқ олишди. Халқни озод ва фаровон, маърифатли ва тинч турмушли қуришни орзу қилди, шу учун курашишни шараф иши деб

билди, одамга баҳо беришда биринчи ва асосий ўлчов шу бўлишлиги керак дея таъкидлади:

*Яхшироқ бил они улус ароким,
Қўпрак ўлғай улусга нафъ ондин.*

Навойи халқларнинг ҳеч қачон бирини бошқасидан афзал қурмади. Аксинча, барча халқлар баробар деб билди, барча халқларга катта муҳаббат ва ҳурмат билан қаради, улар орасида самимий дўстлик ва ҳамкорлик бўлишини ўзининг энг катта идеалларидан бири деб билди.

Халқ билан бўлиш, унинг қайғусини чекиш, унинг бахт-саодати учун курашиш, унинг орзу ва интилишларини ифодалаш, қуйлаш, халқлар дўстлигини тараннум этиш, ардоқлаш Навойини барча халқлар томонидан беҳад севилишига, асрлар мобайнида ўз асарлари билан барҳаёт бўлишига, бизнинг ҳамкоримизга айланишига сабаб бўлди.

Навойи аёлларни эркин ва бахтиёр қуришни орзу қилди, шу йўлда курашди. Шу билан ҳам ўз номини абадийлаштирди.

Навойи томонидан яратилган юксак бадиият намуналари ифодаланган, ардоқланган энг илғор фикрлар, инсонпарварлик ва ватанпарварлик софлик вафодорлик ва меҳнатсеварлик, халқпарварлик ва тинчликсеварлик каби юксак инсоний фазилатлар биз учун ғоят киммаглидир.

ҲАЁТИ ВА ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТИ

Жамият Алишер Навоий яшаган даврда Хуросон ва Мовароуннахрда нисбатан ривож топган, деҳқончилик, хунармандчилик ўсган, Юнонистон, Хитой, Россия, Фарбий Европа ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан маълум даражада кенг савдо-сотик муносабатлари мавжуд эди. Марказлашган давлатнинг мавжудлиги, мамлакатда бир қадар тинчлик ҳукм сурганлиги, шунингдек, Мирзо Улуғбек ва Ҳусайн Бойқаро каби ҳокимларнинг маданиятга хайрихоҳлик билан қараганликлари сабабли мамлакатда, айниқса, Ҳиротда маънавий ҳаётда катта жонланиш сезилар эди.

Машҳур астрономлар Улуғбек, Қозизода Румий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид астрономия фанини янги босқичга қутардилар. Самарқанд обсерваторияси дунёда уша вақтгача бўлган расадхоналарнинг энг мукаммали ва энг бойи ҳисобланарди. Ҳиротда буюқ адиблар, машҳур тарихчилар, мохир санъат усталари, нозиккалам ҳаттотлар яшардилар.

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг отаси Ғиёсиддин Кичкина темурийларга яқин турган олий табақага мансуб бўлиб, Сабзавор ҳокими эди.

Алишер жуда ёшлигиданок ўтқир зеҳн ва катта қобилият соҳиби эканлигини кўрсатди, шеърятни бениҳоя севади. У Шарқ мумтоз адабиёти вакилларининг асарларини, чунончи, Қосим Анвор шеърларини, Саъдийнинг «Ғулистон» ва «Бўстон»ини севиб уқир эди. У, айниқса, Фаридиддин Атторнинг «Манتيқ ут-тайр» асарини катта кизикиш билан уқиди. Ҳатто уни тамомила ёд қилиб ҳам олади. Бу ҳақда Навоий узининг «Лисон ут-тайр» асарида бундай деб ёзади (насрга ўгирилган матн): *«Бу воқеани шундай хотирлайман: болалик чоғимда, мактабда болалар дарсни урганиш учун ҳар тарафдан бир хил овоз чиқарардилар. Дарснинг азобидан «ё Ҳудо» сўзини такрор қилишдан толсалар, муаллим ўқувчиларнинг хотирасини жонлантириш, саводини равон қилиш ниятида шеър ўқитар эди. Баъзан «Ғулистон», «Бўстон»даги сингари ҳикояларни ҳам ўқитар эди. У чоғимнинг ҳавасманд табиатим «Мантиқ ут-тайр»ни истади. «Мантиқ ут-тайр»ни аста-секин такрор қилиш натижасида содда кўнглим унинг сўзларидан баҳра олди. Табиатим бу сўзларга ошно бўлгач, бошқа сўзларга майлим қолмади. Китобнинг ҳикояларига, қуш тилидан айтилган кинояларига кўникдим. Бирор сўздан табиатим*

очилса, у сузнинг қандай маъноси борлигини топишга интилардим. Мени у китобни ўқиш завқи хурсанд қилар эди. Бироқ изоҳ эта олмасдим. Менинг борган сари бу китобга берилишим шундай кучайдики, оқибат кишилар билан муносабатимни узди, у китоб ёлғизлик чоғларимда дустимга айланди. Кишиларнинг оддий сўзларини ёқтирмайдиган бўлиб қолдим. Бундай ҳолимни болалар пайқаб, қий-чув кутариб, сўз қила бошладилар. Бу сўзларни ота-онам ҳам эшитишди. Авом (оддий илмсиз) кишилардек ваҳимага түшдилар. Табиати телбаликка учраб, түзатиши қийин бўлиб қолмасин деб ўйладилар шекилли китобни топиб йўқ қилдилар. Бу китоб билан шугулланишдан кунгизимни маҳрум этдилар. «Мантиқ ут-тайр»ни ўқишгина эмас, ҳатто унинг устида сўз очишни ҳам бутунлай ман қилдилар. Орадан узоқ вақт ўтгач, менинг ҳолимдан умидсизлана бошладилар, чунки бу сузлар хотиримда сақланиб қолган эди. Ҳар вақт уларни яширинча такрорлаб юрар эдим. Ундан бошқа китобга майлим оз, кўнгил «Мантиқ ут-тайр» билан сирдош эди».

Илм ва санъатни кадрловчи Гиёсиддин Кичкина ўғлининг атроф-лича билим олишига етарлича аҳамият берди ва уни замоннинг машҳур олим, шоир, мусикашунос ва хаттотлари тарбиясига топширди.

1456 йилда Алишер Хуросон подшохи Абулқосим Бобур хизматига қиради. 1457 йили унинг вафотидан сўнг Машҳадда табиёт ва фалсафий илмларни урганишга киришади. Бу йулдаги хатти-ҳаракатни у узининг севган адабий-ижодий иши билан бирга олиб боради. Бу ерда Навоий машҳур адабиёт арбоблари Камол Турбатий, Дарвиш Мансур, Ҳожи Муҳаммад Астрободий ва бошқалар билан танишади. Ўзбек ва форс тилларида ғазаллар ёзади. Шеърят аҳллари шкъриятда катта ҳурмат қозона бошлаган ёш шоирга «зуллисонайн» («икки тил эгаси») лақабини берадилар.

Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ”да келтиришича, ёш шоир Алишер қуйидаги:

*Оразин ёпкоч, қўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлгоч қўёш¹, –*

деган мисралар билан бошланадиган ғазалини «уз замонининг маликулкаломи» – машҳур шоир Лутфийга ўқиб берган. Бу ғазалдан

¹ Хондамир. Мақоримул ахлоқ. II. Шамсиев таржимаси. Тошкент: Фан, 1948. 31 б.

бағоят мамнун булган Лутфий фарах билан Алишерга караб «Агар иложи булганида эди, мен ушбу бир ғазал учун туркий ва форсий тилларида ёзилган ун-ун икки минг ғазалимни берардим», – деган экан. Бундан Навоийнинг уша вақтда ёш булишига карамай, шоирлик маҳорати нақадар уткир, зур булганлиги яккол билинади.

Тахминан 1464 йилда Алишер Ҳиротга қайтиб келиб, Абу Саъид хизматига киради, лекин куп утмай, яъни 1466 йилда сиёсий воқеалар тақозоси билан Самарқандга жунашга мажбур булади. Бу ерда моддий кийинчиликларга дучор булганлигига карамай, ёш шоир билим олиш ва ижод қилишга астойдил киришади. У машҳур олим, қонуншунос Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абуллайсининг мадрасасида таҳсил кўради. Навоий уз устози Фазлуллоҳ Абуллайс билан яқин ва илик муносабатда булганини шундай таърифлайди: *«Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқудум. Онча илтифоти бор эрдиким, фарзанд дер эрди»*. Аҳмад Хожибек (Вафой) ва Дарвиш Муҳаммад Тархон каби нуфузли кишилар шоир билан дустлашиб, унга моддий жиҳатдан кўмаклашиб турадилар.

Абу Саъид ҳукмронлиги даврида Хуросонда зулм ва адолатсизлик, истибдод ва талон-тарож ҳамда ҳарбий юришлар халқ оммасини ниҳоят даражада қашшоқлантириб, эзиб юборган. Навоий маснавийларидан бирида уша даврдаги Хуросонни қуйидагича ифодалаган эди: *«Хуросон элида вафо қолмади. Вафо ўрнини мунофиқлик, сахийлик ўрнини бахиллик, мурувват ўрнини ҳасад эгаллади. Бу энди мамлакат эмас, ваҳшатобод бўлиб қолди. Унинг жаннатдек ерлари дўзахга, машаққат эса халқнинг касбига айланди. Ҳаммаёқ харобаликка юз ўгирди. Мансаб эгалари вақф ерларини уз мулкларига қушиб олдилар, бунинг устига уларнинг қўпчилик қисми май қилиш учун далаларга фақат тоқ эқдирдилар. Кўп манзилларни шоҳ вайрон қилди, у ерларни бойўзги маконига айлантирди. Халқда одамгарчиликдан исар ҳам қолмади. Кишилар шайтон, девлардан ҳам ўзиб кетдилар, адолатсизлик ва ҳийла улар учун адолат вазифасини ўтайдиган бўлиб қолди. Қора чақа учун бировни ўлдирини ўзларига ҳунар қилиб олганлар энди ўликдан ҳам кафан тама қила бошладилар улар қора тошдан олтин, бир дона кўкноридан осмон гўмбазидек катта нарса истайдиган бўлиб қолдилар; беғуноҳни зўрлик билан ўгирликда айблаб, тезда қўлини кесдилар, бошига ўлим тушган бечорага эмас,*

аксинча, унинг қотилига мадад кўрсатдилар. Бу улқада ундан мазлум-бечоралар баҳра оладиган бирорта ҳам давлат эгаси йўқ».

Аламдийда халқ ва маълум маънода ўзига фойдали мақсадни кузлаган баъзи ҳукмрон гуруҳлар мамлакатда тинчлик, осойишталик урнатилишига, ўзаро низоларнинг бартараф этилишига ва ишлаб чиқариш ҳамда маданиятнинг ривожланишига хайрихоҳлик билан қарай бошладилар.

Купдан бери Хуросонда уз ҳокимиятини урнатиш режаларини тузиб юрган, шу мақсадда, ҳатто бир неча дафъа очикдан-очик юришлар ҳам қилган Амир Темур набираларидан бири Султон Ҳусайн Бойқаро бу кайфиятдан, айниқса, Абу Саъиднинг ўлимидан усталик билан фойдаланади. Оқибат 1469 йили Ҳирот тахтини эгаллайди.

Ҳусайн Бойқаро Алишернинг мактабдоши, болалиқдан дусту эди. Баъзи бир манбаларда кайд қилинишича, Султон Ҳусайн Алишер Навоийни Ҳиротга, уз ёнига таклиф этади. Навоий дустининг тахтга чиқиши муносабати билан унга «Ҳилолия»³ қасидасини бағишлайди.

Ҳиротда Навоий давлат арбоби даражасига кутарилади ҳамда мамлакат ободонлиги ва халқ ахволини енгиллаштириш юзасидан тузган уз режаларини амалга ошириш учун изчил ҳаракат қила бошлайди.

Мамлакатда аҳвол оғир эди. Бир томондан, ички тушкун вазият, иккинчи томондан, ташки душман (Астрободда Ёдгор Муҳаммад қузғолони) эндигина тахтга чиққан Султон Ҳусайн учун катта хавф туғдирган эди. Лекин Ҳусайн Бойқаро бу ёвларни Алишер Навоийнинг бевосита аралашуви ёрдамида бартараф қилади. Шу аснода Ҳиротда ғалаён кутарилади. Бунга Ҳирот амалдорларининг аҳолига жуда катта солиқ солганликлари сабаб бўлди. Султон Ҳусайн ниҳоятда дарғазаб бўлиб, исёни куч билан бостирмоқчи бўлади. Навоий вазминлик билан унга бундай қилинган тақдирда, биринчидан, халқнинг норозилиги янада ошиб, ғзаби ҳам кучайиши мумкинлигини, иккинчидан, четдан қулай пайт пойлаб юрган душманларга тахт томон йул очиб берилажagini тушунтиради. Султондан бевосита ўзи бориб вазиятни текшириш ва лозим чоралар куришга ижозат олади. Навоий Ҳиротга келиб ишни синчиклаб текширади, Султон

² Алишер Навоий. Асарлар. 20 томлик. 1-том, 1989. - 525-537 бетлар.

³ Бу қасида ҳақида қараг: А Ҳайитметов Навоий лирикаси. Тошкент: Фан, 1948 44-47 бетлар (табдилда берилди).

Хусайннинг жорий килинган соликларни бекор этиши хақида фармон чиқаришига муваффақ бўлади ва кузғолон сабабчиларини аёвсиз жазога маҳкум этади. Натижада халқ бошига тушган катта мушкул аҳволнинг олдини олишдек оғир вазифа Навоийнинг ақл ва адолати туфайли тез ва қониқарли ҳал қилинади. Бу эса халқ орасида Навоийнинг ҳурматини янада оширади, мустаҳкамлайди. Бирок келгуси йил Хусайн Бойқаронинг ҳарбий бошликлари орасида галаён кутарилади. Султон уз ҳаётини саклаш мақсадида Ҳиротдан Фарёбга жунаб кетишга мажбур бўлади. Ёдгор Муҳаммад учун Султоннинг Ҳиротдан узоқлашиши айни муддао эди. Ҳарбий куч билан у Ҳиротга бостириб келади ва тахтни эгаллайди.

Бир ой жиддий тайёргарликдан сунг Султон Хусайн Ҳиротга юриш қилмоқчи бўлади, лекин бу сафар, маълум сабабларга кура, у катъий журъат курсата олмайди. Тарихий манбаларнинг қайд қилишича, Навоий жадал ҳужумга утиш лозимлиги, Ёдгор Муҳаммадга куч тўплаш учун фурсат бермаслик кераклигини Султонга уқтиради. Шундан кейин Султон Хусайн мунажжимлар тайин этмоқчи бўлган кунда эмас, Навоий таклиф қилган кунда тезлик билан жангга отланади. Қуккисдан килинган ҳужумда Ёдгорнинг қушини мағлубиятга учрайди. Бирок Ёдгор Муҳаммад бир қанча яқинлари билан баландликдаги Ҳирот қўрғонига яширинади. Султон Навоий билан кенгашиб, кечаси шаҳарга бостириб қиради ва қўрғонни қуршаб олади. Лекин ҳеч ким қўрғонга киришга журъат эта олмайди. Фурсатни ғоят ганимат санаган Навоий Султон Хусайн ижозати билан қўрғонга кутарила бошлайди. Унинг кетидан Амир Қулали бошлик кичик лашкар тудаси боради. Ёдгор Муҳаммадни қўрғон хоналарининг бирида ҳузурда икки қанзак ва бир қул билан уҳлаб ётган ҳолда топдилар. Сал утмай оёқ-қуллари боғланган Ёдгорни Хусайн Бойқаро оёғи остига келтириб ташлайдилар. Кейинчалик эса у қатл қилинади.

Тоғу тахт учун узлуксиз қонли тўқнашувлар рўй бериб тургани сабабли тинчлигини йукотган, ҳарбий юришлар харажатини қоплаш юзасидан солинган солиқлар туфайли қашшоқлашган, жонидан безган бечора халқ Ёдгор Муҳаммаднинг мағлубиятга учратилишида, шундан кейин мамлакатда тинчлик ўрнатилишида узининг сеvimли шоири жонбозлиги ва ташаббусини кадрламаслиги мумкин эмас эди. Худди шундай бўлди. Навоий халқ назарида адолат ва инсонийликнинг, софлик ва яхшиликнинг тимсолига айланди.

1472 йилнинг бошларида Султон Навоийга амирлик унвонини берди ва уни вазирлик мансабига кутарди. Бунгача Навоий подшоҳнинг муҳрдори вазифасида эди. Энди Навоий узининг олижаноб ва энг юксак орзулари – халққа хизмат қилиш, мамлакат осойишталигини сақлаш, ҳокимиятни мустаҳкамлаш, фан ва адабиёт, бир суз билан айтганда, маданиятни, ободончиликни кенг ривож йулига қуийиш ишларига тамомила берилади. У уз атрофига уша замондаги энг машҳур олимлар, мутафаккирлар, санъаткорлар, қурувчилар, наққошлар, шоирлар ва хаттотларни йиғади, уларга ҳар томонлама ҳомийлик қилади. Улар билан доимо маданият тараққиёти ва хатто давлат ишлари туғрисида маслаҳатлашиб туради.

Абдурахмон Жомий (уша давр форсий адабиётнинг йирик намояндаси) Навоийнинг энг яқин дустри эди. Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад ҳам шоирнинг илғор фикрларининг биринчи мададкори ва уларнинг амалга ошишида дастлабки кумакчиларидан эди. Навоий бошчилик қилган Ҳирог маданий муҳитида тилшунос олимлардан Сайфиддин Аҳмад, Шайх Ҳусайн, адабиётшунослардан Давлатшоҳ Самарқандий, Сайфий Бухорий, Шамсиддин Муҳаммад Бадахший, Камолиддин Ҳусайн, тиб олими Дарвешали, тарихчи олимлар Мирхонд ва Хондамир, хаттотлар Султонали Машҳадий, Абдужамил котиб, Султонмуҳаммад Хандон, рассомлардан Камолиддин Бехзод, Шоҳмузаффар, бастакор ва созандалардан Ғулом Шодий, Хожа Марворий, Устод Қулмуҳаммад Удий, Шайх Нойи, Ҳусайн Удий, Устод Кучек Али Таибурий, Устод Али Хоний, ҳофиз Султонмуҳаммад Айший, шоирлардан Шайхим Сухайлий, Бобо Шурида, Камолуддин Биноий, Ҳофизи Саъд, Осафий, Соҳиб Доро, Бадруддин Ҳилолий кабилар фойдали ва самарали ижод билан шуғулланганлар.

Алишер Навоий уларга ҳомийлик қилди, уларнинг ижодий фаолиятлари туғри йуналишда ривожланишига ёрдам курсатиб, доимо фойдали маслаҳатлар бериб турди. Мисол тариқасида Навоийнинг машҳур олим Мирхонднинг истеъдоди имкониятларидан келиб чиккани ҳолда унга содда тилда, ҳар ким ҳам тушуна оладиган услуб билан етти қисм ва бир хотимани уз ичига олган катта тарих асарини ёзишга киришишни тавсия қилганини курсатиш мумкин. Бу вазифанинг етук бажарилиши учун Навоий «Халосия» хонақоҳидаги узининг маҳсус хонасини, бутун китоб ва буюмлари билан Мирхонд ихтиёрига топширгани, шунингдек, ҳам илмий, ҳам моддий жихатдан

кумаклашиб турганини олимнинг узи зур мамнуният билан таъкидлайди.

Адабий ҳаёт йўлига кириб келаётган ёш кучларга Навоий алоҳида эътибор билан қараган. Уларнинг ижоди намуналарини синчиклаб қўздан кечирар, бадиий маҳоратга оид суҳбатлар утқазар, қобилиятли, умидбахшларини рағбатлантириб мактар эди. Масалан, ёш шоирлардан Ҳилолий биринчи дафъа уз шеърини Навоийга ўқиб берганида Навоий шеърнинг биринчи мисралариданок ёш шоирнинг истеъдодини сезиб, ундан таҳаллуси нима эканлигини сўраган. Шоир «Ҳилолий» деб жавоб берган. Шунда Навоий: «Ҳилолий эмас, Бадрий, Бадрий» (яъни сен «янги ой»га эмас, «тулин ойга» ўхшайсан), дейиш билан унинг бошланғич муваффақиятидан мамнун бўлиб, унга умид ва ишонч боғлаганини ифода қилган. Кейинчалик Ҳилолий Навоийнинг ана шу ишонч ҳамда умидини оқлаш учун тинмай меҳнат қилади, кунт ва узига талабчанлик билан ижод этади. Патижада адабий мажлисларнинг бирида Навоийнинг энг уткир шоир учун белгилаган мукофотига сазовор бўлади. Бир куни Навоий шоирларга устози Жомийнинг бир машҳур ғазалига назира боғлашни – ўхшатма ёзишни ҳавола қилади. Катта-кичик ҳамма шоирлар назира ёзиб, Навоийга топширадилар. Муҳокама вақтида Навоий назираларни ўқиб, уларни пишиқ ва яхши чиқмаганини курсатиб ўтади. Фақат иккигина шоир назира ёзиб топширмай қолган эди: бири – Осафий, иккинчиси – Ҳилолий. Навоий улардан нима сабабдан ёзишмаганини сўрайди. Улар назира боғлашда назира боғланаётган ғазалдан ё орттириб, ё худ ўша аслининг савиясида асар яратиш лозим. Биз Жомийдек суз устасининг шундай юксак маҳорат билан ёзилган ғазалига назира боғлашга узимизда етарли иктидор сезмадик, деб камтарона, лекин ҳақиқатга мувофиқ келадиган жавоб берадилар.

Адабиётнинг юксак бадиийлиги ва ғоявийлиги учун, уни шу асосда ривожлантириш учун курашга бел боғлаган Навоий бу жавобдан ғоят қувонади ва “Сизлар назира ёзмаган бўлсангизлар ҳам, Жомий ғазалини пухта тушуна олган, уни муносиб баҳолай олгансизлар. Шеършуносликда жуда қувватли экансизлар”, – деб энг яхши шеър учун белгиланган мукофотни Осафий ва Ҳилолийга берган эди.

Навоий фақат адабиёт, маданият равнақи йўлида эмас, шаҳарларнинг, айниқса, Ҳиротнинг ободончилиги соҳасида ҳам кўп баракали ишлар қилди, жумладан, талайгина гузал иморатлар, бир қанча работ, ҳовуз, ҳаммом, куприк, мадраса, шифохоналар қурдирди.

Улуғ вазирнинг ўз халқи манфаатини кўзда тутиб сувсиз ерларга сув чиқариш йулидаги хизматлари диққатга сазовордир. Давлат хазинаси Тус яқинидаги Чашмаи Гулистон булоғидан Машҳадга сув келтириш учун казилаётган ариққа маблағ ажратмай қуйганида Навоий харажатни бевосита ўз буйнига олади, деҳқонлар эса пул олмай ариқ казишга рози буладилар. Бу нарса ўз навбатида инсонпарвар Навоийнинг халқ эҳтиёжидан жуда яқиндан хабардор эканлигини курсатади.

Вазир Навоийнинг режалари жуда кенг ва кўп эди. Уларни амалга ошириш учун шохнинг ёрлами ва рағбати зарур эди. Лекин аввалига Навоийнинг бу соҳадаги фаолиятини қўллаб-қувватлаган Султон Ҳусайннинг кейинчалик бундай ишларга булган қизиқиши сусая борди, ҳатто уларга эътиборсизлик билан қарай бошлади, у тобора ичкилик ва маишатга берилиб кетди. У ҳокимиятга чиққан вақтидаги кўп ижобий фазилатларини, чунончи мамлакатни сиёсий марказлаштиришга интилиш, узаро низоларнинг кескинлик билан олдини олиш, маълум даражада маданиятнинг усишига хайрихоҳлик ва шу қабиларни бирин-кетин йўқота борди. Шу даврнинг кичик фарзанди Захируддин Муҳаммад Бобур ўз «Бобурнома»сида буни ифодалаб ёзади: *«Аввал тахт олган маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сунгра ичкуга тушди, қирқ йилга ёвуққим Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сунг ичмағай, вале ҳаргез сабуҳий қилмас эди, уғлонлари ва жамиъ сипоҳига ва шаҳрига бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фисқ қилурлар эди... ҳам ёш ва ҳам саттанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товўқ ҳам урушқа солур эди... Чун Ҳиридек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу иширатдин ўзга иши йўқ эди, балки тавобий ва лавоҳиқида айшу ишират қилмас киши йўқ эди. Жаҳонگیرлик ва лашкаркашлик ранж ва таъбин тортмади, ложжарам боргон сайин навқар ва вилояти кам булди ва ортмади»*⁴.

Сарой доирасидаги тесқаричи гуруҳлар Навоийни Султон Ҳусайн марҳаматидан четда қолдириш мақсадида ҳамда ўз шахсий манфаатларини ҳимоя қилиш йулида Навоийга қарши иғволар ва бунтлар, фитналар уюштирар эдилар. Ана шу фисқу фужур туфайли Навоий 1476 йилда вазирлик мансабидан истеъфо беради. «Лекин у ўзининг юксак умидларидан воз кечмади. У болаликдан дўсти, илгарилари

⁴ Бобур. Бобурнома. Тошкент: Фан, 1948. 222, 224 бетлар.

замирида анчагина ижобийлик (уша давр шароити ва сиёсати доирасида) бўлган Ҳусайн Бойқарога ишончини бутунлай йўқотмаган ёхуд йўқотишни истамасди. Шунинг учун ҳам у ҳамон мамлакат ва давлат ишларида Султон маслаҳатчисидек халқи хизматида турди, севимли иши – ижод билан машғул бўлди. 1476-1485 йилларда Навоий узининг ватанпарварлик ва халқсеварлик руҳи билан суғорилган қатор асарларини ёзди. У «Тухфат ул-афкор»⁵ номли қасидаси ва бешта мустақил дostonни ўз ичига олган «Хамса»ни яратди.

Бу вақтларда тинмай фаолиятда бўлган тескаричи кучлар ҳар соҳада тобора ҳукмронлик мавқеига эга бўла бошлади. Ҳусайн Бойқародек ниҳоятда иродали шахсни ҳам буқишга олиб кела бошлайди бу кучлар. Деярли ҳамини ва ҳар масалада Навоий фаолиятига хайрихоҳлик билан қараган Султон энди Навоийни пойтахтдан узоқлаштириш тadbирини кўрди. Алишер Навоий Астробод ҳокими қилиб тайинланди. Бу билан Ҳусайн Бойқаро яна бир асосий мақсадни ҳам амалга оширган эди. Навоийдек тadbирли, халқ ҳурмати ва севгисига сазовор кишини Астрободга ҳоким қилиш йўли билан энг муҳим чегара вилоятларидан бирини мустақамлади.

1487 йилда Навоий Астрободга келади. Бу ерда ҳам ўз юксак ғоя ва интилишларига содиқ Навоий халқ ҳамда вилоят манфаати учун куп ишлар қилди. Солиқлар турини камайтирди. Халққа хаддан ташқари жабр зулм қилаётган баъзи амалдорларнинг жilовини тортиб қўйди. Шаҳар ободончилиги юзасидан ҳам талай тadbирларни амалга оширди. Санъат ва адабиёт аҳлларини йиғиб, уларга йўл-йўриқ курсатди, ёшларга алоҳида эътибор билан қараб, тарбиялаб борди. Лекин Навоийнинг фикру хаёли Ҳиротда эди. Пойтахтда фитнес-фужурнинг авжга мингани, Султоннинг кайф-сафодан булак ишга майли бутунлай қолмагани, Маждуддин ва унинг атрофидаги беклар халқ бошига бало тошларини ёрдираётганликлари, илғор кишилар, буюк шоирларнинг таъқиб ва қувғинга дучор этилаётганликлари ҳақида машъум хабарлар кун ўтмай келиб турар эди. Бундай аҳволнинг оқибатини яхши тушунган Навоий Ҳусайн Бойқарога бир неча мактублар юборди. Уларда Навоий Султонни юз бериши муқаррар бўлиб қолган ҳалокатнинг олдини олишга чақиради, давлат ишларини тартибга со-

⁵ Бу қасидани навоийшунос олим, филология фанлари доктори А.Ҳайитматов форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, "Совет Ўзбекистони" газетасида (1966. июль) нашр этди.

лиш, халқ ҳамда мамлакат ҳаётини яхшилаш учун зарурий чоралар куриши лозимлигини уқтиради.

Хусайн Бойқаро ҳам Навоийга ёзган жавобларида унинг фикрини тамомила қувватлайди, лекин бу тадбирларни «баъзи бир ёмон одамлар» туфайли амалга ошириш мушкул эканлигидан эзилиб шикоят ҳам қилади. Айни чоғда ўзи уларга қарши бирор чора курмайди, аксинча, уларга қўмаклашишга мажбурлигича қолаверади.

1488 йилда Алишер Навоий Султон ижозатини кутмасдан Ҳиротга қайтади. Лекин келган куни эртасигаёқ шоҳ унга Астрободга қайтиш ҳақида фармон беради. Навоий қайтади. У Астрободда қанчалик қисилмасин, она юрти ва яқин дўстлари суҳбатини қанчалик қумсамасин, мутгасил ижод қилади. Ёвуз ниятли душманлар ҳамон ватанпарвар ва инсонпарвар улуг шахсни таъкиб қилишни тарк этмайдилар. Ривоятларга кўра, пойтахтдан яширин буйруқ билан келган жосус унинг жафоқаш жонига суиқасд қилади. Навоий узининг ута сезгирлиги туфайлигина саломат қолади. Бу қора хабар тезда халқ орасида ёйилади. Ҳиротга ҳам етиб боради. Султон Хусайн воқеанинг оқибатидан чўчиб, Навоийга тезда қайтишни таклиф қилади.

Навоий Ҳиротга қайтиб қолади. Султон иноят қилган мансабларни қабул қилмайди, уз ижодий иши билан машғул бўлади ва имкони борича давлат ишларида фаол қатнашиб туради.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Мажолис ун-нафоис» ҳамда «Мезон ул-авзон» асарларини ана шу йилларда ёзиб тугатади.

1492 йилда Навоий бошига қатта мусибат тушади. Унинг азиз дўсти, самимий маслаҳатчиси ва муътабар устози Абдурахмон Жомий қаттиқ касал бўлиб қолади. Навоий оғир ва ёлғизлик қунлараридаги меҳрибон ҳамдарди аҳволидан ҳар куни хабар олиб туради. 1492 йил 8 ноябрда кечкурун Жомий вафот этади. Бу – Навоий учун энг оғир, мураккаб шароитда зўр йўқотиш ва аламли қайғу эди. У Жомий хотираси учун бир йил мотам тутайди.

1494 йилда Навоий Жомий билан дўстлигига бағишлаб «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» деган асарини ёзади. Унда шоир Жомийнинг қисқача таржимаи ҳолини баён қилади, сунгра узининг у билан бўлган учрашувлари, суҳбатлари тасвирини беради, ҳам узининг, ҳам дустининг шеърӣ ёзишмаларидан намуналар келтиради. Китобнинг охирида Жомийнинг Навоий илтимоси ва хоҳиши билан яратган

асарларини, шунингдек, узининг Жомий тавсияси билан ижод қилган 14 та асарини санаб чиқади.

Навоий Жомийнинг вафотига бир йил тулини муносабати билан катта маърака қилади. Унда юкори табака кишилари каторида, оддий, меҳнаткаш Ҳиротликлар ҳам қатнашадилар. Бу вақтга келиб мамлакатда аҳвол жуда кескинлашиб кетган эди. Шоҳ билан уғиллари орасида, бек ва амалдорлар ўртасида тожу тахт, бойлик ва мансаб учун давом этиб келаётган курашлар жиддий тус олади. Маждуддин ва унинг атрофидагиларнинг бузғунчилиги элга аён бўлиб, уларга қарши ғалаёнлар бошланади. Жумладан, Балхда вилоят ҳокими Дарвишали (Навоийнинг укаси) бошчилигида исён кўтарилади. Мажидуддин Ҳусайн Бойқарога бу исёнга бевосита Навоий аралашган деб етказиб, уни қатъий ишонтиради. Султон Балхга лашкар тортади. Юришда Навоий ҳам қатнашади, исён бостирилгач, Навоий шоҳдан текшириш олиб боришни илтимос қилади, талаб этади. Текшириш натижасида Навоийнинг исёнга алоқаси бўлмаганлиги аниқланади. Султон Дарвишали билан ярашиб қайтади.

Бир оз вақтдан кейин Ҳусайн Бойқаро билан ўгли Бадиуззамон орасида низо юзага келади. Бунинг бош сабаби Астробод ҳокимлиги талаши эди. Бадиуззамон Астрободнинг ворислиги ўгли Муҳаммад Мумин мирзога берилишини талаб қилар, Султон эса хотинларидан Ҳадичабегим таъсири остида у ерга (Ҳадичабегимдан туғилган) ўгли Музаффар Ҳусайнни ворис қилиб юбормокчи эди. Навоий бу дафъа ҳам кўп куч сарфлаб, ота билан ўғил орасида рўй бериши мумкин бўлиб қолган қонли тўқнашувнинг олдини олишга қарийб муваффақ бўлади. Шу орада шоҳнинг Балхга йўллаган ва Бадиуззамонни қўлга олиш ҳақида битилган махфий фармони тасодифан шаҳзода қўлига тушиб қолади. Навоийнинг уринишлари зое кетади, шаҳзода музокара бошлашдан бош тортади ҳамда ошкора хужумга ўтиб мағлубиятга учрайди ва қочади. Худди шу пайтда Астрободнинг жағубида Музаффар Ҳусайн билан Мумин мирзо орасида жанг бўлиб, Мумин мирзо лашкарлари енгиледи, узини эса асир оладилар ва Ҳиротга келтириб Ихтиёрдин калъасига қамайдилар.

Бу воқеадан Ҳадичабегим ва унинг шундай ишларидаги биринчи кўмакчиси вазир Низомулмулк усталик билан фойдаланишга шошилади. Улар Ҳусайн Бойқаро мастлигида Муҳаммад Мумин мирзони ўлдириш ҳақидаги фармонга муҳр бостириб оладилар. Фармон тезлик билан ижро этилади. Эртаси куни шоҳ муҳқиш фожиадан хабардор

булади. Воқеада Низомулмулкнинг жирканч ролини сезган шоҳ уни бутун угиллари ва авлодлари билан тигдан утказдиради.

Мўмин мирзо фожиаси Алишер Навоийнинг бутун вужудини ларзага солади. У энди Султон Ҳусайн тамомила ва ҳамишаликка ҳа-локат ботқоғига ботиб бораётганлигини руйи-рост англайди. У мам-лакат ва халкнинг яна ҳам кашшоқлик ва муҳтожлик яна ҳам вай-ронгарлик ва харобалик келтирувчи узаро урушлар гирдобига тушиб бораётганини кўрди, теурийлар хонадонининг инкирози муқаррар эканлигига амин булди. Лекин ёпирилиб келаётган бало туфонини тухтатиш учун Навоий чора тополмади, саройдаги ғийбат, фиску-фужур, пасткашликлардан ва ёлғизликдан руҳий азоб чеккан шоир сеvimли диёри Ҳиротдан ҳам, ишончларини пучга чиқарган дўстидан ҳам воз кечишга қарор қилади.

Навоий сарой табиби Абдулҳай орқали Ҳусайн Бойқародан Макка сафарига чиқишга ижозат сўрайди. Навоий кетиб қолса, мам-лакатда ногинчлик бошбошдоқлик кучайиб кетишлигини, бинобарин, уз ҳокимиятининг катта хавф остида қолишлиги мумкинлигини кўзда тутиб, Ҳусайн унинг ҳаж ҳақидаги илтимосини ҳар қандай баҳоналар билан рад этади. Бунинг устига Султон сарой иғволари таъсирида Навоийнинг фарзандидек булиб қолган жияни, етук шоир Мирҳайдар Сабухийни ўлдиртиради. Бу Навоийни яна ҳам оғир руҳий кийноққа солади. У сеvimли шоғирди жасадини уйига олиб келиб катта дафн маросими утказди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси ва катта ижодий ишлар Навоий саломатлигига путур етказа бошлаган, у анча хасгаланиб қолган эди.

1499 йили Навоий «Насойим ул-муҳаббат», шу йилнинг охирида «Лисон ут-тайр» ва «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларини ездди. «Маҳбуб ул-қулуб» Навоийнинг энг сунгги ижоди намунаси.

1500 йилда Ҳусайн Бойқаро ўгли Муҳаммад Ҳусайн мирзога қарши жангга отланади. Ҳиротда урнига, одатдагидек Алишер Навоийни қолдиради.

Султоннинг қайтиши хабари келиши билан Навоий анчагина масофа йул босиб унга пешвоз чиқади. Улар 30 декабр куни юз кўришадилар. Навоий отдан тушиб, Султон утирган тахти равон ёнига боради, лекин бир оғиз ҳам суз айтолмай узидан кетиб йикилади. 1501 йил 1 январда уни Ҳиротга келтирадилар. Табибларнинг барча уринишлари, ёрдамлари мутлақо фойда бермайди. Алишер Навоий 3-

январ куни, 60 ёшида мияга кон куйилиши натижасида ҳаётдан куз юмади.

Навоийнинг вафоти ҳақидаги шум хабар мамлакатга яшин тезлигида тарқалади. Севимли шоирни кумиш маросими катта мотам намойишига айланиб кетади. Унда бутун Ҳирот ва унинг атрофидаги аҳоли катнашади. Халқнинг кайғуси бениҳоя эди. Тарихчилар эса бу кайғули кунни ўз асарларига юрак кони билан ёзиб киритдилар.

Замонасининг машхур тарихчиси Ғиёсуддин Хондамир «Мақорим ул ахлоқ» асарида шундай деб ёзади: «*Маҳшар куни*»нинг *дод-фарёди ва буюк фожиа, аламзадалик карнайларининг товуши ер юзида зоҳир бўлди. Амир ва вазирларнинг йиғи ва ноласи, катта ва кичикнинг фарёд ва фиғони осмон авжидан ва кайвон айвонидан ҳам ўтиб кетди... Барча ғамнок аҳлларнинг дуди янги давлатга эришган хасисларнинг катталиғи ва кибри каби кукка етди. Куз йулидан оққан дил хунобалари давлатлари ва бахтлари қайтган сахийларнинг гавҳар муҳралари каби кетма-кет ерга юмалаб тушар эди.*

Бу фурсатда ҳаво жавҳари шоҳ гадога қушилиб, доналаб ёш томчилари ёғдирди. Хуш ислар ва райҳонлар булутларнинг томчилари Навоийнинг арш каби тобути атрофига тукилди. Кейин (уни) узининг Масжиди жомеъ ёнидаги, илгаридан шу ҳодиса учун ясалиб қуйилган гумбазга келтириб қумдилар...

У кечаси улуглардан, саййидлардан ва олимлардан кўплари файз эгасининг мозори устида тунаб чиқдилар...

Эртасига кўёш мотамли кишилар каби осмоннинг кук тўнини устига кийди ва юлдузлар тўдаси халқнинг куз ёши каби ерга тукилди... Ва уша куни Ҳирот шаҳрининг кўп масжидларида халқнинг ҳамма гуруҳи мотам ғиламида утириб чиқди...

*Аз мавти у нишаст ба ҳар хона мотами
Ваз фавти у бихост зи ҳар гуша шевани*

*Зин сахмгин мусибату зин сахмнок марг
Оташ фитад дар дили ҳар сангу оҳани.*

[Яъни: Унинг улими сабабли ҳар бир уйда мотам жойланиб олди. Унинг вафоти туфайли ҳар бир нола кўзғолди. Бу мудҳиш мусибат ва фожияли улимдан ҳар бир тош ва темир кўнгилли кишилар дилига ҳам оташ туташди.]

Муҳаммад Низомий, Дарвеш Али, Сайид Раҳматуллоҳ, Камолуддин Султон Ҳусайн, Хожа Осафий ва бошқалар таърих битдилар, марсиялар ёздилар.

Алишер Навоий ижоди ва фаолияти халқпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари учун бу биринчидан, иккинчидан эса уша вақтларда яқин ва Урта Шарқда барча халқларнинг ҳаёти асосий ижтимоий масалаларда деярлик бир хил бўлгани сабабли, шоир куйлаган ғоялар, шу қушни халқларнинг аҳволига ҳам тааллуқли, уларнинг ҳам орзу ва умидларига, интилишларига ҳамоханг бўлгани сабабли шу ғояларни ҳар қандай дилни мафтун этадиган даражада санъаткорлик билан ифодаланганлиги сабабли, у шу қушни халқлар ва улардан чиққан илғор одамлар орасида манзур ва машҳур бўлган эди, шуҳрат қозонган эди. Шу туйғайли шоирнинг вафоти уз халқининггина эмас, бошқа халқларнинг ҳам дилида беқиёс қайғу ва алам қузғатган эди. Ана шу қайғуни ифодалаганлардан бири машҳур тожик маданият арбоби ва шеърят ижодкори Фасихуддин Соҳиб Доро бўлди.

Соҳиб Доронинг бу бизгача етиб келган 39 байтдан иборат 5 қисмли марсияси⁶ ҳақиқий инсоний қайғуни юксак бадиий санъат билан ифодалайди. Марсиянинг аввалидан охирига қадар ҳар байтнинг биринчи мисрасида «абжад» ҳисоби билан шоирнинг тугилган йили, иккинчисида эса унинг вафоти таърихи чиқади. Соҳиб Доро Навоий фақат жисмонангина вафот этди, у улмайди, у ҳамиша орамизда, унинг асарлари битмас-туганмас хазина, улар ҳамиша барҳаёт булиб қолғусидир деб ёзган эди шу марсияда. Соҳиб Доронинг бу сузлари башорат булиб чиқди.

Чиндан ҳам Навоий мана беш ярим асрдан бери халқ юрагида, унинг ишларида яшаб келмоқда ва бундан буён ҳам яшайверади.

⁶ Бу марсия тугрисида қаранг: Суйима Ғаниева, "Маҷолис ун-нафоис"нинг форсий таржимасидаги баъзи иловалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. 2-сон.

Алишер Навоий жуда ёшлигидан (7-8 яшарлигидан) бошлаб шеър ёзишга киришган. У бутун ҳаёти давомида, катта эпик достонлар яратаётган вақтларида ҳам, илмий асарлар устида ишлаётган пайтларида ҳам, беҳад шодликка эришганида ҳам, чуқур кайғуга юзланганида ҳам шеър ижод қилар эди.

Навоий шеърлятида унинг зиддиятларга тулиб тошган даври ва мураккаб ҳаёт йули ўзининг бадий ифодасини топган. Шоир шеърларининг мавзулари, шунингдек унинг ғоявий йуналиши, бадий шаклланиши ва жанр хусусиятларини уша давр, шоирнинг ҳаёти ва дунёқараши белгилаб берган.

Навоий ўзининг ўзбек тилида ёзган бутун лирик мросини умрининг тўрт фаслига мослаштириб тўрт девонга ажрагади. Биринчи девонга «Ғаройиб ус-сиғар» («Кичиклик ажойиботлари»), иккинчи девонга «Наводир уш-шабоб» («Ёшлик нодирликлари»), учинчисига «Бадоеъ ул-васат» («Урта яшарлик гўзалликлари») ва охиригисига «Фавойид ул-кибар» («Қарилик фойдалари») деган ном беради. Бу тўрт девон тўпламини «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») деб атайди.

Навоий форс тилида ёзган шеърларидан «Девони Фоний» номи билан алоҳида бир девон тартиб этади.

Навоийнинг бу беш девонида 55 мингга яқин мисра шеър мавжуд бўлиб, уларда инсонни улуглаш ва унга ғамхўрлик, ватанга муҳаббат, илм-маърифатга ихлос, табиатни севиш, ҳаёт лаззати, севги завқи, ҳижрон дарди, васл умиди, замонадан шикоят, ёмонликдан ранжиш, инсонга хос юксак фазилат, олижаноб инсоний гурур ҳамда ажойиб камтарлик мадҳи ва теран фалсафий мудлолар ун олти хил лирик жанрларда (ғазал, мухаммас, маснавий, таржибанд, таркиббанд, рубоий, китъа ва ҳоказолар) зўр маҳорат билан куйланади.

Навоий асарларида, жумладан, унинг шеърларида улугланган инсон мавҳум одам эмас. Навоий таъбирича, бутун мавжудот оламида, ҳамма нарсалар дунёсида, ҳар қандай воқелик орасида инсон энг азиз, энг қимматли, энг шарафли, энг муқаддас, ташки қиёфаси билан ҳам, ички дунёси билан ҳам энг гўзалдир:

*Эй кунгул, ҳуру пари васфин эшиттим гуйиё,
Ҳеч қайси одамийлигда эмас инсонча хуб.*

Юксак инсоний фазилатлар эгаси булган хакикий инсонга, – дейди Навоий, – малаклар келиб сажда килади.

*Одамийлик кургузуб қилдинг паривашларни қул,
Одам улдурким, малойик они масжуд айлади.*

Навоий тасаввурича, бировга қуллук қилмайдиган, икки юзламачилик, соткинлик ва курқокликни мутлако билмайдиган олижаноб, ҳаққоний, мард, фидокор, вафодор, ақлли ва ҳур инсоннинг яна бир гузал фазилати унинг дунёларга сиғмайдиган хакикий севги, чин муҳаббат эгаси эканлигидир.

Навоий севги масаласини узининг куп салафларидан фарқли уларок тор доирасидан чиқариб, уни вақт заминига қуйди ва хаётий мақсадларга буйсундирган ҳолда кенг маънода талқин этди. У уз салафларининг бу соҳадаги ижодларини қунт билан урганиб, улардаги муҳим мавзулардан, анъанавий тафаккурдан илҳомланибгина қолмади, уларни узининг хаётий мушоҳадалари асосида янгилаб, бойитиб, юқори босқичга кутарди.

Навоий ишқ киссаси олам бино булганидан буён қуйланиб келинаётган булса ҳам ҳалигача тугамаганлигини айтади:

*Ғариб қисса эрур ишқким, тугонмади ҳеч,
Агарчи булган олам биноси айтилади.*

Бу туганмас ишқ киссасининг турли жилвалари, ана шу жилваларнинг юз минглаб нозик фарқ ва узгаликлари ҳақида куп одамлар – адиблар кишини хайратга соладиган ажиб нарсалар ёзганлар, – дейди Навоий, – аммо ундан ҳам ажаброғи шуки, барибир унинг юз мингдан бири ҳали ҳам ёзилгани йук:

*Ишқким, ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ
Турфароқ будирки, юз мингдин бири ёзилмади*

Навоий қуйлаган ишқ ниҳоятда мураккаб гуйғу булиб, унинг барча жилва ва натижаларини шоир ҳам гоъвий, ҳам тематик жиҳатдан бой ва ранг-баранг тасвир эта олган.

*Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг девонни ҳифз*

дер экан, Навоий тамомила ҳақли эди. Чиндан ҳам унинг шеърларида севги билан боғлиқ ҳамма ҳолатлар узининг нозик ва гузал ифодасини топгандир.

Ошиқ-шоир севимли маҳбубасининг ташқи қиёфасини, ҳусни ва гузаллигини мингларча шеърларда бир бир шарҳ этади, бу билан у узининг унга бўлган муҳаббатини асосламоқчи булади:

*Қошинг авжи малоҳатнинг янги туққан ҳилолидир,
Қадинг наҳли латофат боғининг наврас ниҳолидир.*

*Фидо жоним қадинг наҳлигаким, гарчи эрур наврас,
Вале, андому раънолигда қадди эътидолидир.*

*Назокат гулшанида тоза гулбун қоматинг шибҳи,
Онинг таъбида музмар гунча йуқ оғзинг мисолидир.*

Шоир бу ерда севгилиси кошини ҳусн осмонида янги тузилган ойга, қаддини гузаллик боғида янги кукарган, лекин адолат юзасидан қараганда ундан ҳам хушқомат бўлган ниҳолга, қоматини эса нозиклик гулшанидаги тоза гулга ўхшатади, аммо очилмаган, лаб ёзмаган гунча кичик бўлса ҳам оғзининг тўла тасаввурини бера олмаганлиги учун ўхшатиш вазифасини ўтай олмайди, дейди.

Маъшуканинг оғзини тасвирлашдан ошиқ-шоир ожиз. Бу ҳақда у нозик фаҳм соҳибига қараб:

*Орази рамзин билмасам, эй хурдадон, қун қилма айб,
Хурда тутмоқ расм эмас фаҳм этмаганга сирри гайб.*

яъни агар севгили ёрим оғзини тасвирлаш учун нимага ишора қилишни билмай қолсаму сендан сўрасам, унчалик айб қилмагин, кўринмайдиган нарсани тушунмайдиган одамдан сир тутишлик расми йук-ку, дейиш билан шоир ёрининг оғзини жуда ҳам кичкина эканлигини ифода қилади.

Шоир газалларидан бирида маҳбубасининг юзидаги холини кумуш тахтда ўтирган Ҳиндистон шохига (бу ерда кумуш тахт, кумуш рангли юз, чирой, «Ҳиндистон шох» эса қоп-қора деган маънони англатади), холнинг атрофидаги майин муй-хатларни эса шох олдида саф бўлиб, бўйин эгиб турадиган тобеъ одамларга ўхшатиб, хол ва хатни ғоят таърифлайди, бу билан янги бадий ифода кашф этади:

*Холи рухсоринг кумуши маснадда Ҳиндистон шаҳи,
Оллида саф тортибон хат тобеъу маҳкум эрур.*

Шоир маҳбубанинг юриш-туришини ҳам, кийган кийимларини ҳам, нозик ҳиссиётларини ҳам, кайфияти ва ҳолатини ҳам, газаб ва адолатини ҳам, шухлик ва эркаликларини ҳам катта маҳорат билан ҳаётий тасвирлайди.

Ҳусн ва гузалликда ошиқ – Навоийнинг маъшуқаси беқиёс. Маъшуқа ҳусни ошиқнинг ишқига мувофиқ келади, бири шуъла булса, иккинчиси ёниб турган шамъ, унинг иккаласи ҳам ёруғлик беради. Бу билан у фахрланади.

*Сенинг ҳуснинг мени ишқим ажойиб унс тутмишлар,
Магар бу шуълани ул шамъ тобидин ёрутмишлар*

Навоий маҳбубани фақат ташки гузаллиги учунгина севмайди. Шоир ғурур ва коникиш билан унинг ҳуснига яраша ахлоқи ҳам борлигини, унинг ширинсузлигини мактайд:

*Ухшар ахлоқинга ҳуснингки, эрур
Яхшилик лозимаси яхши қилиг.*

*Ҳуснунга ухшади жонбахш сузунг,
Кимки, бор ўзи силиг, сузи силиг.*

Навоий севги мавзуи орқали бошқа ижтимоий масалаларни ҳам ифода этади. Масалан, ёрнинг бевафолиги туфайли етган жафодан нола қилар экан, шоир умуман бевафолик ҳозирги даврда одат булиб қолди, вафо эвазига жафо келиши шубҳасиз булиб қолди, вафо қилувчиларни қидирилганда топиб бўлмайди. дейди:

*Кимгаки қилдим вафо, ваҳким жафо подош эди,
Олам аҳлида вафо мавжуд эмас бешиштибоҳ,*

*Орзу қилдим вафо аҳлин қурай деб, топмадим
Хоҳ зоҳид, хоҳ фосиқ, хоҳ сойил, хоҳ шоҳ*

Навойй узининг юксак интилиш йулидаги гояларининг туғри-лигига ишонса-да, уларни амалга ошириш учун жонини ҳам фидо қилишга тайёр эса-да, узлуксиз каршилиқ ва тухтовсиз зарбаларга дуч келади. Жаҳон аҳлига жон фидо қилса, жонига қасд қилганлари учун дили озор топган шоир:

*Агар оқил эсанг, узгил жаҳон аҳлидин улфатким:
Алардин жуз жафо келмас, агар юз йил вафо қилсанг*

*Бирига юз Хито мулки хирожин айласанг исор,
Хатосиз қасди жонинг қилгусидур, гар хато қилсанг..*

Ёки:

*Не ажаб қон йиғласам аҳли замондан дам-бадам
Ким, алардин ғам узра ғамдур, алам узра алам.*

*Сўз демак булмас аларнинг зулми ёхуд лутфидин,
Чунки ул кўндин доғи кўптур, бу камдин доғи кам.*

*Чарх гўёким чекар меҳнат юки давр аҳлидин
Ким, бари жисмида анжумдин тер олмиш қадди ҳам.*

*Лавҳаи хилқатларида йўқ магар ҳарфи жафо,
Сафҳаи хотирларида йўқ магар нақши ситам.*

деб нолалар қилар экан, давр аҳлидан келаётган машаққатларни кўтаришда фалакнинг қадди букилиб, жисми терлаб кетди (бу ерда у жуда яхши ўхшатиш ишлатади - осмондаги юлдузларни чарх жисмидаги тер доналари), дейди. Уларнинг, яъни давр аҳлининг яратилиш лавҳаларида «жафо» сузидан узга суз битилмаган, хотирлари саҳифаларида эса «ситам» нақшидан булак нарса ўйилмаган, дейди.

Бутун умри давомида уз халки учун кайгурган Навойй халқ манфаатларини узининг шахсий кечинмаларидан юқори кўяр эди. У ғазалларидан бирида: «Менга юз жафо юзланса, бир марта афғон қилмайман, лекин халққа бир марта зулм утказилса, мен юз марта фарёд чекаман» деб ёзгани унинг халқпарварлигига нақадар ҳаққоний ва улуғвор эканлигини кўрсатади.

Лекин юкорида куриб утганимиздек халқ учун бундай қайғурган ҳақ ва адолат курашчилари доимо машаққат, азоб-уқубатда яшар, эгри кунгил, қора ният одамлар эса ҳурматда, фароғатда ҳаёт кечирар эдилар. Бу ҳақда Навоий:

*Замона уқ киби тузларни синуруб ёдеқ
Аларки эгридурур шаҳга муҳтарам қиладур.*

дея аччиқ укинч билан ёзган эди.

Шундай аҳволни тўла ҳис қилган Навоий куп нарсани шохнинг эъгибори ва адолатига олиб келиб боғлар эди. Унингча, шох адолатли сиёсат юргизса, зулм орадан кутарилиб, унинг урнига маъмурчилик барно булиши мумкин. аксинча, шох зулмни авж олдирса, мамлакат ҳам, эл ҳам хароб булади. Шунинг учун ҳам унинг севги мазмунидаги ғазалларида:

*Тузубон адл, кунгул мулкени обод этинг,
Мулк маъмур булур, адлга шаҳ берса ривож.*

*Сен жафо қилгач, кунгул жон бирла тарким туттилар,
Булса шаҳ золим, эл ичра зулмга эрмиш ривож*

каби байт ёки мисралар, баъзан алоҳида китъалар тез тез учраб туради.

*Қуёшдек шаҳ адолат пеша қилса,
Жаҳон мулкени бир дамда ёрутгай.*

*Агар зулм этса ақшом зулматидек
Ҳам ул дам тийратик оламни тутгай.*

Бу тасодифий эмас, албатта. Навоий жабр ва зулмни ҳам, золим ва мазлумларни ҳам, шох ва тобеъларни ҳам уша замондаги мавжуд тузум вужудга келтирганлигини тушуниш даражасигача кутарила олмаган эди, чунки жамият таракқиёти қонунлари унинг учун очилмаган. сирлигича қолган эди. Шунга қарамай, Навоий қатта журъат ва дадиллик билан шохларнинг давлатни бошқаришдаги ҳақ ва ноҳақ сиёсатларини, булар туфайли шох хизматидаги одамлар аҳволи ни-

хоятда хавотирлик эканлигини, улар баъзан ҳеч уринсиз унинг инъому эҳсонига сазовор булиб, баъзан эса фидокорона хизматлари учун шафқатсиз жазога маҳкум этилишларини кайд қилиб утади:

*Ҳикмат аҳли шохни дарёга ташбиҳ эттилар,
Ким ҳам андин кўп зиёнлар элга, ҳам кўп суд эрур.*

*Гаҳ топар ғаввос бир соатда юз дурри самин,
Гаҳ наҳанг оғзида юз ҳасрат била нобуд эрур.*

Навой шеърларида май мавзуида ёзилган купгина ғазаллар мавжуд. Уларда, бир томондан, Навой маҳбубанинг вафосизлигини ва ҳижроннинг дарду аламини бир оз булса-да, унутиш мақсадида май ичишга даъват этса, иккинчи томондан, майни Навой хурсандчилик рамзи деб тушуниб, гоҳ-гоҳ май ичиб ҳаёт ва ундаги лаззатларни тотиш ва уларнинг қадрига етиш каби ғояларни илғари суради.

Навой бу мавзудаги ғазалларида, айниқса, уша даврдаги ижтимоий касаллик – муғтасил майхурлик ва доимий маст-аластликни қаттиқ қоралайди, майни ошқора ҳаром эълон қилиб, туну кун тинмайин пинҳон шароб ичадиган шайх зоҳид, факих (диний ҳуқук билимдони) ва муҳтасиб (шариатга ҳилоф ишларни текширувчи)лар каби дин пешволарини аёвсиз фош қилиб ташлайди:

*Мену муғ дайри аро, муғбача бошида гулу
Сену зуҳд аҳли била масжиду меҳроб тула.*

*Эй Навоий, неча оз-озгина май мадрасада,
Дайр аро кирки, ичар май тула, шоб тула.*

Ёки:

*Шаҳр муфтиси бугун маст эди, фатво ёзди
Ки, ҳаром улди ёмон ичса киши, йўқса – мубоҳ.*

Навой, алдамчилик занжири билан кишанланмай десанг, иблиснамо кишиларга яқин борма деб, дадил огоҳлантиради.

Шоир ўз севгилисига қарата:

*Кўюнг борида қилмон, жаннатга гузар ҳаргез
Қаддинг қошида солмон, тубига назар ҳаргез.*

Зоҳидга хитобан:

*Зоҳид санга хуру манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак*

ёки Худога:

*Қилибмен анча исёнким, агар дўзах аро кирсам,
Менинг беҳад гуноҳим бирла дўзах сарбасар тулғай.*

*Худое, афв осонрокдур, йўқса ғазаб қилсанг.
Магарким ўзга дўзах ўзга ўт, ўзга азоб ўлғай.*

Навоий шеърларидаги ахлокий масалаларга бағишланган шеърлар ҳозиргача ҳам маълум тарбиявий аҳамиятга эгадир. Шоир ҳақиқий инсон ғоят ахлокли булиши керак бунинг учун у ўзидаги ёмон хосиятларни йўқотиш ва яхши фазилатлар орттиришга ҳаракат қилмоғи лозим, дейди.

Навоий агар сендаги мавжуд нуксон ёки айбни бирор киши курсатса, ундан хафа булиб сузини кесма, йўқса кейин бу ҳақда сенга суз айтмайдиган булиб қолади. Айбни курсатувчи одамни шоир кузгу ойнага ухшатса бўлади, ахир, ойнага дам урсанг хираланиб, аксингни бошқа курсатмайдиган булиб қолади-ку, дейди.

Инсонни ҳайвондан ажратган нарса – тил, – деб уқтиради Навоий. «муқаддас гавҳар»дир, бинобарин, киши сузлаганида оғзига келган сузларни эмас, уйлаб, қисқа ва мазмунли қилиб сузлаши керак, эшитувчи ҳам шу мақсадни кўзда тутиб «ким айтаётганига эмас, ким нима деяётганига» аҳамият бериб эшитиши лозим:

*Чун ғараз суздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.*

*Сузчи ҳолин боқма, боқ суз ҳолини,
Курма ким дер они, кургил ким не дер.*

Сунгра, – дейди Навоий, – эшитган кимматбаҳо сўзларни кулоқда сақла, кадрла. агар садаф ичида дур булмаса, унинг киммати булармиди?

*Қулоқда асра гиромоя сўзнию фикр эт
Ки, дуррсиз улса не бўлгусидир садаф ҳоли.*

Навоий инсондан маънодор килиб яхшилаб сўзлашни ва сўзни кадрлашни талаб килар экан. узаро суҳбат, муомала вақтида одоб сақлаш лозимлигини ҳам унутмасликни маслаҳат куради. У каттик ва бемаврид кулгини аклли одамлар совук сифат (Навоий бундай кулгини «тонг отиш олдидаги ғира-шираликка ўхшатади). зураки ва мавридсиз йиги солишликни эса бундан ҳам совукрок (Навоий бунақанги ёш тукишни «каттик киш шамолининг муздан томизган қатра-қатра совук сувига ўхшатади) деб биладилар, дейди:

*Ҳикмат аҳли олдида совуқ сифат кимсада,
Субҳи козибдек маҳалсиз айлагон кулгу киби.*

*Лекин мундин кўп совуқдур ашк тўкмак зўр ила,
Дай елида қатра-қатра муз томузгон сув киби.*

Одамлар орасига кирганда юкорида утиришликни нсташлик кишининг одобсизлиги, одамийликдан йироқ эканлигидан далолат беради, деб ургатади Навоий. Унингча, юкорида яхши жойда утиришдан кура, қандай жойда булмасин яхши одоб сақлаб утира билишнинг фойдаси кўпрок.

*Ултурур сафда юқориликдин
Ултурур сафда яхишироқ билгил.*

Алишер Навоий таъмагирликни энг ёмон хосият сифатида ифодалайди, кимдаки бу сифат булмаса, у шарафга сазовор кишидир, дейди.

Навоий қоралаган ёмон сифатлардан бири бировга куллуқ килиш, хушомад гаплар сўзлашдир. Бундай сифатлар эгасини Навоий, ҳар қандай жазога лойиқ деб ҳисоблайди:

*Кимки махлуқ хизматиға камар
Чуст этар яхшироқ ушалса бели.*

*Қул қовуштургунча бу авлодур
Ки, анинг чиқса эғни синса или.*

*Чунки хушомад демакни бошласа, кош
Ким түтүлса дами, кесилса тили.*

Навоий, шунингдек бахиллик, ҳасислик, ёлғончилик, ялқовлик каби сифатларни ҳам танқид қилиб, сахийлик ҳамжихатлик ростгуйлик ва меҳнатсеварликни улуғлайди.

Мол-дунё кетидан чопган, умуман, дунёга хирс билан караган одамлар, – дейди Навоий, – ана шу мол-дунёнинг қулига айланиб қоладилар, емай-ичмай бойиган одамлар кеча-кундуз бойликлари ҳақида ғам чекиб, уз ҳаловатларини йўқотиб қуядилар, ҳатто хароб бўладилар. Навоий бир ғазалида ёзишича, хирс билан жамғарилган бойлик бамисоли киши аъзоларида йиғилиб қолган иллат-мараздир, унинг олди олинмаса, бойлик сарф булмай ётаверса, у йирингга айланиши – киши ҳалок булиши муқаррар. Шоир олтинга қул чўзмагин, қўлинг қора рангга буялади, агар унга булган хирс сингари кунглингда асрагудек булсанг, кунглинг ҳам шундай қора булади, дейди:

*Қул олтун, кумуш сори қул сунмоғил,
Ки, тутсанг кафингнинг қаро ранг уғар.*

*Қўнгулда доғи майлини асрама.
Ки, қўнгулғни доғи ҳам ул ранг этар.*

Чин инсон сахий булиши керак. Лекин, – деб таъкидлайди Навоий, – сахийлик ҳиммат муҳтожларга нисбатан кургазилсагина, юксак фазилат була олади, акс ҳолда ундан паст, ундан ёмон нарса йўқдир. Сахийлик билан бировга бирон нарса беришлик албатта, миннатсиз қилиниши лозим.

Навоий яхшилик қилиш бобида сузлаб, бу ҳақиқий инсонга хос булган, уни безайдиган хислат деб таъкидлайди. Айниқса, бечора, эзилганларга ёрдам қўлини чўзиш олижаноб иш:

*Кимки, бир кунгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон булса, обод айлагай.*

Маълумки, Каъба бутун мусулмонлар дунёсининг энг муқаддас жойи булиб, уни тавоф қилиш ниҳоятда савоб ҳисобланади. Агар кимки бир фақир, бечорага яхшилик қилса, унинг кунглини кутарса, ана уша энг муқаддас жой ҳисобланган Каъбани обод этишдек катта савоб иш қилган булади, дейди улуғ шоир.

Лекин ҳаётнинг бутун аччиқ-чучукларини тотиб курган шоир яхшилик қилишлик ҳамманинг ҳам қулидан келавермаслигини жуда яхши билар эди. Шунинг учун у ҳар кимдан ҳам яхшилик қилишни талаб этмай, яхшилик қулидан келмаган ёки қилишни истамаган одамлар бировга ёмонлик қилмасалар булди, шунинг узиёк яхшилик булади, дейди:

*Яхшилик гар қилмаса, бори ёмонлиг қилмаса,
Ким ёмонлик қилмаса, қилганча бордур яхшилиг.*

Навоий яхшиликни улуғлаш билан бирга, яхши одамларга ихлос қуйишни ва улар билан дўстлашишни, шу дўстликни кадрлашни тарғиб этади. Кимки, яхшилар билан бирга булса, ҳурмат қозонади, тугри йўлдан боради. Безори, ёмон одамлар орасига кирганлар эса, Навоий сўзи билан айтганда, ёмон буладилар, уларга «ёмонлик юкади».

Навоий анча ғазалларида илмнинг хосияти ва келтирадиган фойдалари ҳақида илғор фикрларни айтади. У ёшларни илми эгаллашга даъват этади, лекин Навоий илм олишда унинг мамлакат, халқ учун фойда келтириш томонларига эътибор бериш керак деб таъкидлайди, чунки амалда қуллаб булмайдиган илмдан фойда чикмайди, бундай илм учун инсон уз вақтини, меҳнатини бекорга сарф этмаслиги лозим. Навоий фикрича, илм-фаннинг ҳаёт қийинчиликлари, ғам оғирликларини енгишда ўрни катта, шунинг учун ҳам у: «Дунёдин ғамсиз утай десанг, илму ҳунар урган», – дейди.

Саводсиз қолиб, касб-ҳунар урганмай, ғафлатда уз умрини зое қилганларни Навоий «аблаҳлар» деб қойийди, оламдан бирор бир касбни ғамомила эгалламай утишликни у «хаммомдан нопок» чиқишлик билан тенг деб ҳисоблайди:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз улмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом утмак биайни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Илмлик булсанг, хунаринг булса, унинг устига туғри ва ростгуй булсанг, хамиша ишинг илгари босади, мақсадга эришасан деб уктиради:

Тузликка мойил улки, ишинг боргай илгари.

Шоир уз шеърیدا, дostonларидагидек замонасидаги ҳуқуқсиз хотин-қизларнинг олижаноб фазилатларини кадрлайди, уларнинг нозик ҳиссиёт эгаси эканликлари, юксак сифат ва ҳосиятларини куйлайди. Одобли, ақли уткир хотин-қизларни нодон ва ноинсоф эркаклардан афзал куради:

*Юз туман нопок эрдин яхшироқ
Пок хотинлар аёгининг изи.*

Навоий аёлларни куешга ухшатади, ҳаётда улардан ёруғлик таркалади, дейди:

*Йук ажаб, чунким араб алфозида,
Истилоҳ ичра муаннасдир қуёш.*

Шоир уша давр шеъриятида мавжуд булган ҳамма жанр ва турларида ижод килганлигини кўраимиз. Масалан, ғазал мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржиъбанд, таркиббанд, қасида, сокийнома, китъа, рубоий, туюк, муаммо, чистон, фард ва ҳоказо.

Юқорида шоирнинг ғазал ва қисман китъаларида уз ифодасини топган сиёсий гоёлар ва бадий санъатини гоёт мухтасар гарзда баён этдик. Навоий мухаммас ва мусаддасларида, рубоий ва туюкларида ҳам уз даври учун долзарб ва анъанавий саналган гоё ва мавзу юзасидан юксак санъат билан фикр юритади.

Шоирнинг куйидаги рубоийлари:

*Гурбатда гариб шодмон булмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон булмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошиён булмас эмиш.*

*Олам бор эмиш, Навоийё, шурангиз,
Олам даги эл боштин – аёғ рангомиз.
Ишқ истар эмиш сени адам мисри сари,
Борилки, эрур эр тилаган ерда азиз.*

Уларга сингдирилган чуқур маъно гузал бадий санъаткорлик билан ёзилганлиги учун асрлар мобайнида Навоийнинг бой лирик мероси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун айтганларимиз старли эмас, албатта.

Навоий шеърларида, асосан, ўзининг чин севги, ҳақиқий бахт ва саодат, инсоф на адолат ҳақидаги орзулари, кишиларни жамият, халқ учун фойдали иш билан машғул қилиш йўлидаги истакларини тарафдор қилади.

Шоир шеърлари мазмун жиҳатдан қанчалик чуқур ва фойдали бўлса, бадийлик жиҳатдан ҳам шунчалик пухта ва ўткирдир. Бу моҳир суз санъаткорининг шеърлари кейинги даврларда жуда кўп илғор ўзбек ёзувчиларига ва талай қардош халқларимиз шоирларига ижобий таъсир кўрсатди.

Қисқача қилиб айтганда, Навоийнинг лирик мероси тўпланган «Ҳазойин ул-маоний» асари давр ижтимоий ҳаётининг том маъносидаги қомусидир. Юқорида зикр этилган фикрлар шоирнинг умумий дунёқарагини ифода қилган айрим нукталардир. Унинг дунёқараши эса, шеърларида ўртага ташланган фикрлар эса жуда мураккаб, кенг ва ғоят кўп қирралидир.

“ДЕВОНИ ФОНИЙ”

Навоийнинг форсий девони “Фоний” таҳаллусида ёзилган. Бу девонда гузал дебеча, 7 қасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия, 72 китъа, 73 рубоий, 16 таърих, 373 муаммо ва 9 луғз(чистон) мавжуд.

Жамъи шарқ мумтоз адабиётида шоирлар шаклан издошлик қилсалар, “тавр” дейилган.

Навоий Хофиз Шерозийга 237, Жомийга 52, Хусрав Дехлавийга 41, Саъдийга 25, Котибийга 5, Шохийга 5, Камол Хужандийга 4 ва бошка шоирларга ҳам татаббуъ ва таврлар ёзган.

Шоирнинг форсийдаги шеърлари инсон, унинг кечинмалари, интилишлари, эътиқоди, еркин ва таъсирли тимсоллар ноёб бадний воситалар асосида таъриф қилинди.

Шоир форсийда “Фусули арбаъ” (тўрт фасл) номи остида баҳор, ёз, куз, ва кичи фаслларининг (*баҳор, саратон, хазон* ва *дай* деб аталган) узига хос таровати, манзаралари мадх этилади. “Ситган зарурия” таркибида диний, фалсафий мазмундаги “Рух ул-қудс” (“Муқаддас рух”), “Айн ул-хаёт” (“Хаёт чашмаси”), “Тухфат ул-афқор” (“Фикрлар тухфаси”), “Қут ул-қулуб” (“Қалблар ғизоси”), “Минҳож ун-нажот” (“Жаннат насими”) мавжуд. Бу касидалар юксак бадний маҳорат билан ёзилган. Ғоялар олами эса адолат ва ҳамжиҳатлик, риё ва риёкорлар танкиди, шарият қонун-қоидаларига қатъий риоя қилиш, сабр-қаноатли булиш ва ҳ.к.

“НАЗМ УЛ-ЖАВОҲИР”

Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир” асари 1485 йилда ёзилган. Асар муқаддимасида шоир Хусайн Бойқаро насрда яратилган уз рисоласида Жомий ва Навоийдек улуг ижодкорлар билан бир замонда яшаётганига шукроналар қилиб, Навоийнинг серкирра ижодига баҳо беради. Шоир энди шохга арзигулик бир тухфа билан жавоб бермоқчи булади. Ҳазрат Алининг “Наср ул-лаоли” (“Сочма жавоҳирлар”) таркибидаги ҳикматларни назмда талкинга киритишади ва ана шу жавҳарлар шох бошидан нисорга лойиқдур, дея “Назм ул-жавоҳир”ни яратади. Шоир, асосан, “Наср ул-лаолий”дан диний, тасаввуфий ақидалар, одоб ва ахлоққа оид пандлар, адолат, илм-донишга даъват, инсоний фазилатлар мадҳи, тил ва суза эътибор ҳақидаги ҳикматлардан 268 та саралаб олган ва рубоий жанрида талкин этган.

“АРБАЎИН”

Шарк адабиётида “Арбаъин” (“Қирк ҳадис”) яратиш анъанаси булган. Ҳар бир мусулмон Ҳадиси шарифдан 40 тасини ёд билиши ва уларни тарғиб-ташвиқ қилиш коидасига кура шоирлар 40 ҳадиснинг шеърий талкинини яратганлар. 40 ҳадисни 40 ҳикоятда бериш ёки шархлаш йуллари ҳам булган.

Навоий Абдурахмон Жомийнинг “Арбаъин” асарини туркийга уғирган. 40 ҳадисни арабчада келтириб, мазмунида китъада баён қилган. Навоийдан сунг Фузулий ҳам шундай уҳдани бажарган.

“ХАМСА”

Алишер Навоийнинг эпик ижоди уз ичига бешта мустақил дostonни олган «Хамса»дан иборатдир. Бу беш дoston унинг дунё-карашини, ижодининг асосий гоъвий-бадий йуналишини белгилаб берувчи монументал асарлардир. Шунингдек, «Хамса» давр ижтимоий масалаларини камраб олган буюк адабий ёдгорлик булиб, айни вақтда шоирнинг зур қобилияти ва юксак қудратини ифодалаб беради.

Алишер Навоий узбек адабиёти тарихида форсигуъ шоирлар Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийлардан сунг туркигуъ шоирлар ичида эса биринчи булиб «Хамса» яратган шоирдир. Бу ҳақда Алишер Навоий «Хамса»нинг аввалида эзади:

*Форсий булди чу аларга адо,
Туркий ила қилсам ани ибтидо.*

*Форси эл топти чу хурсандлик,
Турк даги топса барумандлик...*

*Менки, талаб йўлида қўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу тутсам қалам...*

*Йўлдаса, бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса, Хусрав била Жомий қўлум.*

«Ҳайрат ул-аброр»

«Ҳайрат ул-аброр» («Яхшилар хайрати») фалсафий-таълимий дostonдир. Бу асарини Алишер Навоий мутафаккир, назариётчи, файласуф ҳамда зур санъаткор сифатида яратди.

«Ҳайрат ул-аброр» 64 бобга бўлинади. 21 боби анъанавий муқаддималар, ҳамд, муножот, наътлар, 20 боби мақолат, 20 ҳикоя, 3 боб эса дostonнинг хотимасидир.

Алишер Навоий асарининг аввалги бобларида «Хамса»чиликдаги уз салафлари ҳақида сўзлаб, уларни кукларга кутаради, уларга уз хурматини изҳор этади. Сунгра шоир сўз ҳақида, шакл мазмун уртасидаги муносабатлар ҳақида мулоҳазаларини баён этади.

Сўз таърифида Алишер Навоий айтадики:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.*

*Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок
Рух дағи тан аро сўздин ҳалок.*

*Донау дурр сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон бағрида дуррдона бил.*

Шеърятда, – дейди шоир, – асосий шарт маънонинг аслигидир, Шеърнинг шакли тузал. маъноси эса яхши, кунгилга яқин бўлса ғоят мақсадга мувофиқ ҳамда орзу қилгудек ижод намунаси ҳисобланади:

*Назда ҳам асл анга маъни дурур,
Булсун анинг сурати ҳар не дурур.*

*Назми, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳуб эмас.*

*Назми ҳам сурат эрур ҳуш анга,
Зимнида маъни дағи дилкаш анга.*

Асосий бобларнинг аксариятида Алишер Навоий ўз давридаги мавжуд тузум, ижтимоий гуруҳларга (шоҳлар, шайхлар, толиби илм, олим ва бошқалар) таъриф беради. Дostonнинг махсус бобида шоир

уз даврининг ниҳоят ҳаётий лавҳасини яратади. Давр зулм ва зулмат, зурлик ва разиллик фитна-фужур ва беҳуда кон тукишликлар билан тула. Мазлумларни талаш эвазига қурилган ҳашаматли саройларда зулм ва адолатсизлик айшу ишрат ва бодапарастликни узига касб килиб олган золим шоҳлар эса:

*Қасрки, базм анда муҳайё будуб,
Зийнати фирдавси муалло бўлиб.*

*Пардалари риштаси эл жонидин.
Лаълию шингарфи улус қонидин...*

*Ҳиштини масжид бузубон келтуруб,
Тошини эл марқадидин етқуруб.*

*Маслик уйқуси чу айлаб ҳужум,
Борча улдукдек ётиб ул хайли шум.*

*Қузларидин уйқу чу маъзул улуб,
Ҳар бири бир зулмга машғул улуб.*

*Зулмунг эрур қундузи фисқинг кеча,
Зулм ила фисқинг неча, бўлғай неча?*

Шоир Ҳирот тахтининг вориси кисобланган шахзода Бадиуз-замон мирзога алоҳида бобда насихатлар билан мурожаат қилади:

*Шаръ тариқини шиор айлагил,
Адл ила мулкунгга мадор айлагил.*

*Шоҳки иш адл ила бунёд этар,
Адл бузук мулкни обод этар.*

*Кофири одил ани обод этиб,
Мўмини золим ани барбод этиб*

Бу дostonда Алишер Навоийнинг яхши шоҳ хақидаги орзулари баён қилинган. Шоир баъзи дин арбоблари шайхлар, хийлагар ва

гамаъгир зоҳидлар ҳақидаги фикрларида бу тоифанинг жамият учун хатарли фаолиятларини асослаб беради. «Булар, – дейди Алишер Навоий, – каллоблик билан шайхлик хиркаси – тунини кийиб олган. Шомда ҳам, сахарда ҳам зикр этиш баҳонаси билан ғавго солувчи риёкордирлар. Тунларидаги жандалар – куроклар остига танга яшириш учун мослаштирилган. Унга чандиланган иплар – фирибгарлик торидан, игнаси иблис мўйловидандир. Деганлари – «ёлғон, мияси фиску – фужур билан, ботини нажосат билан тўла. Дев ила шайтон улар ичида жуш уради, килмишлари беҳуда сафсата ва валақлаш билан муридларни ўз йўлига солишдир. Бундайларга дузах ҳам хайф. Агар одамларга дузах утидан азоб бўлса, дузах утига булардан азоб. Улар ҳақидаги фикрларини хулосалаб шоир шундай дейди:

*Бу эл эрур борча ёмонди-ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон.*

Шоир саховат ва сахийлар мадҳида ҳам мақолотлар беради. Уларда саховатни туғри тушуниш, сахийлик кургазишда исрофга йўл қўймаслик сахийликни унга эҳтиёжи бўлганларгагина қилишни уқтириб утади. Уз ерида ва лозим даражасида амалга оширилмаган саховатни Навоий бахиллик билан баробар дейди:

*Билки, сахо қилгани кимдур муҳик
Сийм берурга ким эрур мустаҳик.*

*Сочмоқ овуч бирла гўҳар от учун,
Нақд этак бирла мубоҳот учун.*

*Ақл ҳисобидин эрур бас йироқ
Бухл бу жудингдин эрур яхшироқ*

Тукларга тукин дастурхон ёйиш, эгни бутларга тун ҳадя этиш, юзлаб йилқиси борларга от миндириш, юз йиллик рузғори борга кумуш тангалар эҳсон қилиш саховат эмас. Ахир ақл эгаси бўлмиш тadbиркор одам Бадахшонга лаъл юбориб, хирмонга зира келтирмайди-ку! Қуёш нурини орттириш мақсади билан кундуз кунни саноксиз шамъ ёқишлик ақлдан эмас. Бундай қилган киши сувга ташна боғ

устидан ёгин бермай утиб тоққа бориб сувини туккан булутга ухшайди, – дейди шоир.

«Ҳайрат-ул аброр»нинг купгина қисми одоб масалаларига бағишлангандир. Бундай бобларда Навоий ипсонни жула ёшлигидан бошлаб тугри тарбиялашни, ҳатто бу иш фарзандга яхши ният билан яхши ном беришдан бошланмоғи лозимлигини уктириб утади. «Садаф, дейди шоир, – катрага тарбият этгани туфайли у дуррга айланиб инсон бошидан урин эгаллашдек шараф топади».

*Улча эрур тифлга шойиста иш.
Билки кичикликда эрур парвариш.*

*Қатрага чун тарбият этти садаф,
Эл бошига чиққунча топти шараф.*

*Бириси қўймоқлик эрур яхши от,
Ким десалар етмағай андин уят.*

Алишер Навоий ёшларни уларга ҳаёт бахш этган ота-онани ҳурмат қилишга, уларнинг хизматида бўлишга чақиради. Ота-она, – дейди шоир, – ой билан қуёшга ўхшайди. Бирини қуёш бўлиб кунду зингни, иккинчиси ой бўлиб кечангни ёритади. Шунини яхши идрок этиб, уларнинг ҳурматини бажо келтир, доимо уларга фидокорлик кўрсат, улардан ҳеч нарсани аяма, дейди шоир:

*Бошини фидо айла, ато қошига
Жисмни қил садқа ино бошига.*

*Икки жаҳонингга тиларсан физо –
Ҳосил эт ушбу иккисидин ризо.*

*Тун-қунунгга айлагали нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Алишер Навоий бу асариди, шунингдек озод меҳнатни улғулайди, кукларга кутаради. «Ҳотами Той» ҳикоясини шоирнинг ҳалол, озод меҳнат борасидаги юксак фикрларининг гузал ифодаси деса бўлади. Саховат аҳлининг сардори саналмиш Ҳотами Тойга бир кун

бир одам савол беради: «Сахийлик сенинг одатингга айланганидан бери узингдек бир кимсани учратдингми?» Бунга жавобан Ҳотами Той утган бир воқеани ҳикоя қилиб беради: «Қунларнинг бирида юз туя, беадал қую қузи сўйдириб, узок-яқиндаги одамларни таклиф этиб зиёфат бердим. Базм асносида ҳаво олиш максатида далага чиқдим. Айланиб юрганимда тикан орқалаб келаётган бир чолни учратдим. Унга Ҳотам уйига зиёфатга бориб меҳмон бўл, тиканни ташла гулшанга бориб иззату ҳурматда бўл деб эдим. У менга, сенга ҳам бу тикан меҳнатини тотишини маслаҳат қўраман. Бу қанчалик машаққатли эса-да, роҳати миннатсиздир, чунки ҳалол меҳнатдир:

*Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж*

дея қилган жавобидан шу нарса аниқ бўлдики, ҳиммат юзасидан у мендан ортик экан».

Алишер Навоийнинг янтоқ териб рузгорини аранг тсбратувчи бу меҳнатқаш чол ва унинг ҳалол меҳнатини юксак ҳусни – рағбат билан гараннум этиши меҳнат аҳли ва озод меҳнатни улуғловчи гузал мадҳиядир.

«Ҳайрат ул-аброр» достонида Алишер Навоий, шунингдек илмининг хосияти, аҳамияти ҳақида тухталиб ўтади. Ўз давридаги толиби илмларнинг машаққатли аҳволини – ярим оч, ярим яланғоч аҳволда илмга ташналикларини қондириш йулидаги қийинчиликларини ҳақиқий лавҳаларда акс эттириб беради. Алишер Навоий чуқур ўқинч билан: Токи жаҳонда зулм барқарор экан олимлар хор, жохиллар азиз, разиллар юксак маргабала, илм аҳиллари эса ранжу аламда, яхшилар эса ёмонлар оёғи остида бўладилар,– дейди:

*Даҳр иши то ҳалқ ила бўлмиш ситез,
Хор дурур олим: жоҳил азиз.*

*Токи жаҳон зулми қилмиш писанд,
Ерга тушар мева йиғоч сар баланд.*

*Разлга рифъат билек адлига ранж,
Тоғ уза хороғу ер остида ганж.*

Алишер Навоий илмни бойлик туплаш, улуғ мансабларни эгаллаш воситасига айлантирган илм ахллари чучуқ нафрат билан танкид қилади. Бундай садқан олимлар ўзини нобуд қилади, халқини адаштиради, улар жоҳил ва нодонлардан ҳам тубандирлар, дейди. Аксинча, бойлик ва дунё туплаш кайғусидан кечиб ижод қилувчи олимларнинг асарларини шараф гавҳарининг қонига, узларини аса пориллаб турган юлдузларга ухшатади:

*Олим, агар қатъи амал айласа,
Илмига шойишта амал айласа.*

*Солмаса қуз жиғи дунё сари..
Они шараф гавҳарининг қони бил.*

Алишер Навоий бутун ижодининг марказида турган, шу ижод йуналишининг бош нуқтаси бўлган ҳақиқий инсон ва унинг бахти, бурчи масаласи “Ҳайрат ул-аброр”нинг ҳам ўзагини ташкил этади.

Алишер Навоийча инсон бутун қоинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожидир. Шоир ана шу шарафли инсонни безайдиган гузал фазилатлар устида алоҳида-алоҳида фикр юритади. ҳақиқий инсон одобли, ҳаёли, қаноатли, меҳнатсевар, мурувватли, ростгуй, камтар, сахий ва туғри булмоғи зарур, дейди у. Туғрилик борасида шоир ёзади:

*Шамъки, туздук била масрур эрур,
Гарчи қуяр боштин-аёқ нур эрур.*

Ростгуйлик ҳақидаги шоирнинг мана бу сузлари халқ мақолига айланиб кетган:

*Ҳар кишиниким, сузи ёлгон эса,
Айлама бовар, нечаким чин деса.*

Айниқса, бундай инсонни вафодорлик фазилати безайди. Алишер Навоий вафо, вафодорликни шундай таърифлайди:

*Меҳриғиё демаки, анқодир ул.
Живҳари фарду дурри яқтодир ул*

Инсонга меҳр кузи билан қараш, инсонийликни ардоқлаш, олижаноб ғояларга содиқ бўлиш, уларни амалга оширишда фидокорлик кўрсатиш, шоиримиз фикрича, вафодорликдир. Алишер Навоий вафони «башарият гулшанининг хушбуй гули» деб таърифлайди.

Шоир бу дostonда дуст ва дустлик борасида ҳам кимматли фикрлар айтиб утган: Дуст ийук одам, – дейди Навоий, – дуррсиз садафдир, ёлғиз кимсанинг киши сонидан саналиши мушкул, бундай одамнинг яйраб-яшнаши кийин:

*Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиши сиво?*

*Ёрсиз эл оҳи ғам-андуд эрур,
Ёнса йиғоч ёлғуз иши дуд эрур.*

Бу масала муносабати билан шоир бир-бирига вафодор булган икки одамнинг дустлиги қандай муъжизалар ярата олиши мумкинлиги, бундай дустлик қаршисида, ҳатто улим ҳам ожиз қилишини тараннум этувчи гузал ҳикоя келтиради.

«Хайрат ул-аброр»да шоир севги – Ишқ ҳақида муфассал фикр юритади. Алишер Навоий севгини ижтимоий маънода сифатида талқин этади. Уни икки шахс доирасидан чиқаради ва инсонлар орасидаги муносабатлар асосига айлантиради. Бу билан шоиримиз Шарқнинг адабий-фалсафий фикрларини бойитади.

Алишер Навоийча севги – ишқ ниҳоят даражада зур ва муқаддас ҳиссиёт. У бамисоли қуёш:

*Қайси қунгулники, макон этти ишқ,
Утдин ани лаълга қон этти ишқ.*

*Булмаси ишқ, икки жаҳон булмасун,
Икки жаҳон демаки, жон булмасун.*

*Ишқ эрур дурру қунгул дурж анга,
Балки қуёш ишқу қунгул бурж анга.*

*Қайси қуёш, базм фурузанда ут,
Дема, фурузандаки, сузанда ут.*

Қуёш ҳароратининг баландлигидан, – дейди шоир, – табиатдаги кун нарсаларни куйдириб юборади. Ишкнинг ҳам ҳарорати шундай зур. Ҳақиқий, чин севги кишидаги ёмон хислатларни, эриликларни уз ути билан куйдириб ташлайди. Агар ҳар қандай ёмонликдан холи булган пок комил инсонга ишк ути юкланса, бу ут уни янада тоблантиради, у яна ҳам покрок булади:

*Утга тушиб пок булур кимки гаш,
Покрок улгай ут аро покваш.*

«Ҳайрат ул-аброр»даги энг муҳим масалалардан яна бири жамият гақдири ҳақидаги фалсафий мулоҳазалардир. Табиат ва илоҳият, инсон ва ҳаёт масаласидир. Шунинг учун инсон табиат билан булиши ва уни севиши керак деб уктиради.

Алишер Навоий бу асаида инсон уз билимини, тушунчаларини ташки оламдан сезги аъзолари оркали олади, деган фикрни билдиради. Инсон қобилиятини, идрокини улуғлайди. Инсонни табиат билан боғлайди.

Ҳақиқий инсон деган улуг ва муқаддас помга лойик фаолиятда булишни, юксак инсоний бурч халқ билан бирга булиш, унинг бахту саодати йулида қайгуришдек олижаноб мақсад йулида жонбозлик курсатишни уктиради шоиримиз.

Алишер Навоийнинг инсон ва унинг бурчи туғрисидаги фикрлари асосий ғоя:

*Одами эрсанг, демагил одами
Оники, йуқ халқ гамидин гами*

деган хулоса билан яқунланади.

“Ҳайрат ул-аброр”да Алишер Навоий бобларнинг охирида киска ва таъсирчан ҳикоятлар бериб боради. Бу ҳикоятлар мақолотларда баён этилган муаллиф фикрларини тулдиради, бойитади. Асарни янгидан-янги бадий буюклар билан безайди. Чунки бу ҳикоятларда Навоий бадий воситаларни зур маҳорат билан ифодалай олган. Ҳикоятлар киска, лекин таъсирчан. Китобхонни узига жалб этади.

Айниқса, ҳикоятларда муаллиф ҳамма нарсани бош фикрга қаратади, мойиллаштиради. Бу йўл билан у асосий мақсадни атрофлироқ қур-сатишга интилади.

Умуман айтганда. “Ҳайрат ул-аброр” назарий масалаларни, ажойиб бадий лавҳаларни ўз ичига олган асардир. Унда Навоийнинг ўз даврига, яшаган муҳитига муносабати бутун тулалиги билан акс этган бўлиб, “Ҳамса”нинг бошқа дostonларига назарий дастур вазифасини утайди.

“Фарҳод ва Ширин”

«Ҳамса»нинг иккинчи дostonи «Фарҳод ва Ширин» анча мураккаб асардир. Бу дostonни ҳам Навоий анъанавий боблар билан бошлайди. Сунгра шу хил дostonлар яратган ўз салафлари ҳақида тухталиб утади. Улар яратган дostonлардаги баъзи нуксонларни танқид остига олади. Ўз тасаввурида пишиб стилган, энди эса ёзишга киришадигани бу дostonни ўз салафларидан фарқли ўларок қай тарзда баён этиш юзасидан олиб борган изланишларини, шу мавзудаги барча афсона ва дostonларни кунт билан ургангани, мутолаа қилганини ай-тиб узининг асосий қахрамонлари ҳақида эсади:

*Низомий деди, Хусрав булди пайрав,
Агар ул шоҳ эди; бу эрди Хусрав.*

*Таносуб топиб ул икки ягона,
Дедилар борича Хусравдин фасона.*

*Мени маҳзунгаким ишқ этти бедод,
Солиб гам ториди андоққи Фарҳод.*

*Муносибдур агар тортиб навони,
Десам Фарҳоди маҳзун дostonи.*

*Езиб жон муҳафидин икки оят,
Добон Фарҳоду Шириндин ҳикоят.*

Муаллиф дostonнинг асосий қисмидаги Хито ҳокони ва унинг фарзандсиз аламли кунлари, фарзанд қуриш учун булган тилак ва орзулари ҳақида ҳикоя қилишдан бошлайди. Кунларнинг бирида хо-кон ўғил қуради. Унга “Фарҳод” деб от қуяди:

*Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Хуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.*

*Фироқу рашику ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.*

Фарҳод жуда кичиклигидан бошлаб кучли иродали, диловар ва илм ҳамда хунарга ниҳоятда ихлосманд бўлиб ўсади. У тамоми юксак фазилатлар эгаси бўлишига карамай, ғоят хокисор – камтар эди:

*Анга тенг подшолиқ то гадолиғ,
Гадолиққа тенг этмай подшолиғ.*

*Демонким қўнгли поқу ҳам қўзи поқ
Тили поқу, сўзи поқу ўзи поқ.*

Фарҳод ғамли ва дардли эди, барчага завқ бахш этадиган суруд, қушиқлар унинг хуррамлигини барбод қилар, ишқ ва ошиқлик ҳақидаги достонларни эшитса қўзидан ғам ёшларини тия олмас эди. Углининг бундай ҳазин аҳволидан хабар топган хокон вазири Мулкоро билан маслаҳатлашиб Фарҳоднинг қўнглини очини мақсадида йилнинг тўрт фаслига монанд гурт қаср бунёд этиш ишига киришади. Бу ўрнида шоирнинг бинокор ишчилар, меъмор ва наққош хунармандлар ҳақидаги сўзлари ғоят мароклидир.

Навойнинг муҳандислар томонидан бинонинг тархи – режаси чизилиши, кейин унинг нақшлари белгиланиши, сунгра қилинажак ишлар юзасидан вуқуфи бор қордонларнинг бошлиқ сифатида тайин қилиниши, бинокорлик жиҳозларининг қай йўсинда тайёрланиши, айниқса, бинокорлик ишларининг бориши туғрисида завқ-шавқ билан баён этиши унинг, шубҳасиз, бундай ишларни жуда яхши билишлигидан далолат беради.

Иш бошига келган Фарҳод унинг қизғин боришидан бинокорларнинг ҳар бириси учун белгиланган ишларни амалга ошириш йўлидаги жонбозликларидан ҳайратда қолганлигини шоир қуйидагича тасвирлайди:

*Тушуб бир олам элга бул-ажаб жуш,
Булуб бориға хобу хур фаромуш.*

*Чекиб гардунга турт андоқ бино бош
Ки, гардун деб анга дар лаҳза «шобош».*

*Фалак тоқигача боғлаб ҳавога,
Зухал янглиғ чиқиб устига коза.*

*Қўярга ҳар бино олий равоқи,
Булуб қолип ҳамоно чарх тоқи.*

*Ишида маҳв онингдек ҳар бир устод
Ки, ишдин узга бори ишдин озод.*

Фарҳод усталар орасида тоштарош Қоранни учратади, у билан суҳбатлашиш натижасида Фарҳодда тоштарошликка ҳавас уйғонади. У бу ва бошқа куп хунарларни оз фурсатда пухта урганиб олади.

Шоир турт фаслига мослаб бино қилинган турт каср узига хос ранг, нақш ва жиҳозлар билан безатилгач, уларда қурилган базмларни юксак нафосат-ла тасвирлайди. Лекин буларнинг ҳаммаси шоир талкинича. Фарҳодни хуррам эта олмайди, хокон чора деб билган тadbирлар хато булиб чиқади. Энди у углининг кунглини давлат кайғуси билан банд этмокчи булади, узининг қариб қолганлигига ишора қилиб, унга уз салтанатини топширмокчи эканлигини айтади:

*Қариллик айбини ёшурса булмас,
Борур чоғ булди, боқиб турса булмас.*

*Ҳавас булса қариға навжувонлик,
Хижолат зоҳир айлар саргаронлик.*

*Соқол оқи улумга нешравдур,
Тириклик сабзаси узра қиравдур.*

*Уни узмак йигит булмақ гамида,
Соқол юлмок дурур уз мотамида...*

*Бировким ранг этарга қилса оҳанг,
Булдур чун неча кун утти кеча ранг...*

*Қариллик дарди бедармондур охир,
Бир иш кунгдумда кун армондур охир.*

*Ки, ўлмасдин бурун очиб кузумни,
Сарир узра йиғит курсам ўзумни.*

*Ки, яъни тожун тахту салтанат ҳам,
Сипоҳу мулку молу мамлакат ҳам.*

*Бори бўлса ашинг бирла музайян
Сени ўз ўрнима қилсам муайян.*

*Санга тутсам мусаллам подшолиқ
Халойиқ устида кишвар ҳудолиқ.*

*Манга шахликда қуллук ҳам қил эмди,
Атолиқ дам, угулдук ҳам қил эмди.*

Отасининг тақлифига Фарҳод ниҳоят даражада ҳокисорлик, иф-
фат, одоб ва тавозеъ билан: «Шаҳаншоҳ узок йиллар омон бўлсунлар,
тахтлари чарх сариридан баланд, сипоҳилари юлдузлар сонидан кун
бўлсун! Менда салтанат бошқариш учун на тажриба, на иқтидор бор.
Модомики, тақлифингизни қабул қилиш лозим эрса, мен бир-икки
йил ёнингизда бўлиб, хизматдан ўзимни огоҳ қилсам, юрт сўраш
сирри-асрорини ургансам», – дея жавоб қилади.

Ота билан угил, ака билан ука уртасида тожу тахт учун конли
туқнашувлар бўлиб турган XIV, XV асрлар шароитини назарга ол-
ганда Навоийнинг Фарҳод ва унинг отаси орасидаги салтанат ва тожу
тахт борасидаги бундай самимий, илик ғоят холис тақаллуфлари мус-
тасно аҳамият касб этади.

Воқеалар тобора ривожлана боради. Фарҳод отаси хазиналаридан
бирида билдур сандикни куриб қолади, уни очмоқчи бўлганида шох:
“Кўрдинг бўлди, ичида нима борини биз ҳам билмаймиз”, – дейди.
Бунга жавобан Фарҳод:

*Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.*

Сандикни очадилар, ичидан «Ойинаи Искандарий», яъни ойинаи жаҳоннамо чиқади. Унинг оркасида шундай мазмунда хат ёзилган булади: “Бу ойина жаҳон аҳлига Искандардан ёлгорликдир. Турт юз донишмандлар, файласуф, олимлар буни кашф этганлар. Кимки бунга караб уз тақдирини билмак истаса, юнон мамлакатига бориб машҳур ҳаким (Суҳайло – С. Ғ.) билан учрашиб, аждаҳо ва дев – Аҳраманни улдириб, Искандар тилсимини очиб, Сукрот билан кўришмоғи лозим».

Шонр юксак маҳорат билан Фарҳоднинг бу йулдаги саргузаштларини баён қилади. Фарҳод паҳлавонлик курсатиб ёзувда қайд қилинганларнинг барчасининг урдасидан чиқади, охири Чин мулкига қайтиб келади. “Ойинаи Искандарий”ни қулига олади, унда Арман тоғлари орасида гузал Ширин аксини кўриб, ошиқ бўлиб хушсиз йиқилади. У уз ишқини қанчалик яширишга уринмасин, бунга муваффақ була олмайди, тобора хасталиги ортади. Табиблар Фарҳод касалини дафъ этиш учун денгиз оролларида бирига сафар қилиши лозимлигини уқтирадилар. Хокон, Мулкоро ҳамда Фарҳод уз аъёнлари билан денгиз сафарига чиқадилар. Уларнинг кемаси денгизда ҳалокатга учрайди. Довул Хокон, Мулкоролари Чин мулки қирғокларига чиқариб ташлайди, Фарҳодни эса тожирлар қутқариб оладилар. Фарҳоднинг халоскорлари орасида Шопур бор эди. Улар дўстлашадилар ва Яман мамлакагидан Арман улкасига жунайдилар. Йулда Ширин истагига биноан, канал казиётган ишчилар билан учрашадилар, улар-ла суҳбат қиладилар. Фарҳод узининг тоғ кесми хунарини ишга солади. Ишлар жадаллик билан юришиб кетади. Икки юз кишининг уч йиллик вазифасини Фарҳод оз фурсатда амалга оширади. Бундан хабар топган Арман маликаси Меҳинбону ва унинг жияши гузал Ширин Фарҳоднинг хайратомуз ишларини қургани келадилар. Фарҳод ва Ширин биринчи бор дийдор кўришадилар. Фарҳод «Ойинаи Искандарий»да қургани малакснймо шу Ширин жанлигига амин бўлиб хушидан кетади. Ширин ҳам паҳлавонга қунгил қуяди. Шопур қумақчилигида Фарҳодни Меҳинбону саройига олиб кетадилар. Фарҳод ўзига келгач, уятдан изтироб чекади ва яширинча саройдан чиқиб яна арик казини ишига машғул булади.

Навойй катта санъат билан ариққа – каналга сув очиш воқеасини баён этади. Бу уринда, айниқса, меҳнат аҳллари ва халқнинг тантанаси алоҳида диққатга сазовордир. Ариқ қазиш ва ҳовуз бунёд этиш ишлари муваффақиятли тугалланади. Ариққа «Наҳр ул-ҳаёт» («Ҳаёт дарёси») ва ҳовузга «Баҳр ун-нажот» («Нажот денгизи») деб ном қўядилар.

Меҳинбону ва Ширин Фарҳод шарафига зиёфат берадилар. Зиёфат асносида Меҳинбону саройидаги ўнта гузал олима қизларнинг Фарҳод билан илмий баҳслашувларини шоир ниҳоятда гузал қилиб тасвирлайди. Шу орада Араб ва Ажам (Эрон) мамлакатлари шаҳаншоҳи Хусрав Парвез Шириннинг ҳусну жамоли таърифини эшитиб, узининг донишманд вазири Бузург Умид маслаҳати билан Ширинни сураб Меҳинбону ҳузурига совчилар юборади. Шириннинг рад жавобини Меҳинбону ҳам маъқуллайди. Буни эшитган Хусрав Арман мамлакатига қушин тортишга қарор қилади. Вазир Бузург Умид Хусравга тасалли бериб яна бир бор элчи-совчилар юбориш кераклигини айтади. Бу гал элчиларга уқтирган гапларида Фарҳодни камситган ва тақдирлаган эди. Меҳинбону ниҳоятда босиқлик ва ақллилик билан совчиларга муомала қилади. Фарҳоднинг илми, ҳунари, баҳодирлиги ва юксак инсоний фазилатлари ҳақида фарах билан сузлайди. Энди Хусрав Меҳинбону қалъасини камал қила бошлайди.

Бутун вужуди ва порлок онги билан урушга нафрат билан қаровчи Фарҳод ўзи, яқинлари ва халқни ёвуз душман ҳужумидан мудофаа қилиш учун фидокорлик курсатишга гайёр эканлигини билдиради. Фарҳод Хусравга қарши урушда қаҳрамонлик курсатади. Ниҳоят, Хусрав бир хийлагар воситаси-ла Фарҳодни қишанбанд этади. Фарҳод ҳушига келгандан кейин Хусрав томонидан сўроқ қилинади. Фарҳоднинг уткир ва аччиқ истехзоли жавоблари қарши-сида лол қолган Хусрав: “Фарҳод аввал дорга тортилсин, сунг мурдаси бир неча кун давомида тошбурон қилинсин, кейин катта гулхан ёкилиб унинг жасади қўйдирилсин ва нашъи қўққа соғурилсинки, ундан ному нишон қолмасин?” – деб буйруқ беради. Фарҳод бу жазони ҳам зур қониқиш билан қабул қилажагини билдиради. Фарҳод баланд тоғ устидаги «Салосил қўрғони»га юборилади. Қўрғон атрофига беш юз соқчи қўйилади. Фарҳод Юнон сафарига борганида Сукрот ҳаким унга бир «исм» урғатган эди, ушани уқилса бандлар очилар ва тусиқлар бартараф булар эди. Фарҳод ҳар кун яширинча банддан озод бўлиб олиб атрофларни кезар, ваҳшийлар ва парран-

далар билан дусллашиб дардкашлик килар эди. Бундан вокиф булган сокчилар Фарходга эркинлик таклиф қиладилар. Фарход уларни жазога колишлари мукаррарлиги туфайли бунга рози булмаиди. Фарходнинг ишк кудрати ва дарди, маъшукаси гузаллиги, хижрон аламлари хакида атрофидагилар, хатто ой, куёш, юлдуз, тун ва кунлар билан қилган оху нолалари калъа халки оғзида куйга солиниб достои булиб кетади.

Шопур узок ахтаринлар азобидан кейин Фарходнинг каерда экаклигини билишга муваффақ булади ҳамда Меҳинбону ва Ширинни хабардан огоҳ қилиб, Шириннинг Фарходга йуллаган мактубини олиб Фарходни излаб боради. Икки дуст учрашиб узок дардлашадилар. Фарход мактубни олиб бенихоя ҳам хурсанд, ҳам маҳзун булади. У ҳам маҳбубасига мактуб йуллайди. Шопурнинг ошик ва маъшукаларга булган меҳрибонлиги ва хайрли харакатлари Хусравга маълум булади ва у Шопурни ҳам банди қилади.

Энди Хусрав Фарходни орадан кутариш учун яна бир хийла ясайди. Фарход яшаётган токка бир маккора кампирни – Ёсуманни юборади. У билан учрашиб колган Фарход саволига кампир: “Мен тоат-ибодатга машғул муштипарман. Хусрав Арман юртига фитнес солди, тинчлик барбод булди, халкда тўғрилиқ ва вафо колмади. Мен узлат истаб шу тоғларга бош олиб келдим, Меҳинбону билан Хусрав ярашди. Ширин эса уз севгилиси Фарход ишқида жон берди”, – дея жавоб қилади. Фарход бу дахшатли хабарни эшитибок халок булади.

Шоир Фарходнинг улими олдидаги уй ва хаёлларини, уни фикран уз ота-онаси билан видолашгани, отасининг вазири Мулкоронинг уғли – Фарходнинг эмикдоши Баҳромга Хусравдан уч олишни васият қилгани, кариндош дуст ва устозларига, жумладан, Коран, Моний ва Шопурга салом йуллаганини ғоят хазин ва мунгли қилиб баён этади.

Воқеа ниҳоясига яқинлашади. Меҳинбону ва Хусрав ярашадилар. Ширинни Хусравга беришга Бону рози булади. Хаста Ширинни туй олдидан бир оз соғайтириш учун Арман мамлакатининг шимолидаги Фарход барпо қилган касрга юборини маслаҳат курилади. Ширин касрга кетаётганида Хусрав ва унинг яқинлари ҳамда кушини томоша қилгани чиқадилар. Улар орасида булган Хусравнинг уғли Шеруя Ширинни куриб колиб, унга ошик булади. У: “Агар отамни йук қилсам, диярабо меники булади”, – дея Хусравни катл қилади.

Шеруя талабига Ширин гуё кўнгандек булади. Лекин бир неча: Шопурнинг банддан озод этилиши; Фарход жасадини келтириб кў-

миш учун ижозат, аза тутмоқ учун лозим булган мухлатнинг берилиши каби шартларни кўяди.

Фарходнинг ўлигини олиб келадилар. Ширин унинг ёнида жон беради. Фожиа кетидан фожиа руй беради. Ширин улимиши эшитган Меҳинбону ҳам оламдан куз юмади.

Фарход улими хақидаги хабар Хитога етиб боради. Баҳром лашкар тортиб Арманга келади. Баҳром Шеруянинг отаси ва ўзи томонидан Арман мамлакатада қилинган харобликларни обод этиш ва халқи фаровонлиги учун катта маблағ тулашга мажбур қилади. Сунг унга ўз юрти Мадойинга жунашга ижозат беради. Арман мамлакати тахтига Меҳинбону қариндошларидан бирини шох кутаради. Ўзи эса Шопур билан Фарход қабри устида бир бино қурдириб, дунс ишларидан воз кечиш бошлайди.

Навоний дostonи шаҳзода Шох Гариб Мирзога насихат билан яқунлайди:

*Қўёшлиқ истасанг касби камол эт,
Камол ар касб этарсен, бемалол эт.*

*Эрурсен шох агар огоҳ сен,
Агар огоҳсен сен, шох сен...*

*Шаҳеким, илм нури топти зоти,
Анинг то ҳашир қолди яхши оти.*

Бу сузларига далил қилиб шоир Улуғбек мирзони келтиради. Темур наслдан кимлар утмади, дейди шоир, – лекин бирор-тасининг номи тарихда қолмади. Улуғбек Мирзодек Султонни олам билмайди. У илмни яхши эгаллагани учун осмон унинг қаршисига паст бўлди, осмоний илмларни пухта урганиб “Зижи курагоний”ни ездди. Олам тургунча у ҳақда курсатмалар яратадилар ва ҳоказо.

Ниҳоят, шоир ёш шаҳзодага адолатпарвар бўлиш учун, мамлакатни обод қилиш, ҳокимиятни мустаҳкамлаш, халқни фаровон қилиш учун нималарга эътибор бериш лозимлигини тарих саҳифаларидан урганишни тавсия қилади. “Агар менинг ёзганларимдан бу соҳада бирор сабак кутарсанг руҳимни шод қилган булар эдинг” деган сузлар билан насихатларини яқунлайди.

Агар Шарк хамсачилигида анъана булиб қолган фахрия, шикоят, шикастанафслик орзу-истаклари қулланган хотима билан тугалланади. Унинг сўнгида:

*Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа.*

*Чекиб Хусрав доғи тиги забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндистонни.*

*Яна Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда дағи чолса қуси шавкат.*

*Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.*

*Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.*

*Хуросон демаким, Шерозу Табрес,
Ки, қилмишдур найи қилким шакаррес.*

*Қунгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк балким туркмон ҳам.*

*Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.*

Шоир бундай дейишида тамомила ҳақли эди. Зотан, шоир ҳаёт эканлигидаёқ унинг шуҳрати кенг тарқалган эди.

“Фарҳод ва Ширин” достонида асосий масала севги, дўстликни улуғлаш, босқинчилик урушларини қоралашдир. Буларнинг ҳаммаси кенг маънодаги севги булиб, вафодорлик асарнинг бош ғоявий йўналишини ташкил этади.

Достонда марказий сиймо Фарҳоддир. Фарҳоднинг асарда бу хилда кўрсатилишининг ўзи ҳам Навоийнинг бу тимсолни ишлашда салафларига нисбатан бутунлай бошқа йул тутганлигидан дарак беради. Бунда у илғор ғоявий мақсаддан келиб чиқади.

Фарход – оташин ошиқ, айни чоғда севгида садокатли сиймо, Фарход Ширинни Факат унинг гузаллиги учунгина эмас, балки шунингдек хақиқий инсонлиги, олижаноблиги учун ҳам севади. Фарход – ҳеч нарсадан куркмайдиган, ҳар қандай тўсиқни енгишга интилувчи қаҳрамон. У илм-фан чуққисини эгаллаган хақиқий инсон. У ақл ва идрокни ҳар нарсадан юкори қўяди. Ҳақиқий “инсонларга меҳрибон, ёмонлар билан асло келиша олмайди”.

Фарход – ватанпарвар, ватанни босқинчилардан сақлашда жон-дили билан курашади. Ёшлигиданок одобли ва меҳр-шафқатли киши бўлиб усади. Чидам билан фан ва ҳунарни эгаллайди. У сезгир, ғам-хур, инсонпарвар шахсдир.

Фарход Арман улқасида арик утказиш учун тоғ казиётганларга раҳм қилади, уларни машаққатдан кутқариш мақсадида, уз ҳунарини ишга солади. Хусрав бостириб кирганда, биринчи бўлиб унга қарши кўтарилади. қаҳрамонлик мўъжизаларини курсатади. Хусравнинг асосий мақсади мамлакатни босиб олиш эканлигини тушунади, шунинг учун ҳам у адолатли урушга бел боғлайди.

Пасткаш Хусрав Фарходни хийла билан асир этади. Шоҳ билан бўлган тортишувда Фарход ундан нақадар нафрагланишини очик-ойдин иқроқ қилади. Ошиқнинг бу нафрати факат шахсий эмас, балки ижтимоий маънодаги нафратдир. Бу қуйидаги айтишувдан яққол кўринади:

Деди: недир сенга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлик ҳамеша.

Дедик: ишқ утидин де фасона!

Деди: қуймай киши топмас нишона.

Деди: бу ишқдин инқор қилгил!

Деди: бу сўздин истиғфор қилгил!

Деди: жонингни олса лаъли ёди?

Дедиким: ушбудур жоним муроди.

Деди: бу ишқ тарки яхишироқдур.

Деди: бу шева ошиқдин йироқдур.

*Деди: ол ганжу қўй меҳрин ниҳоний,
Деди: тунроққа бермон кимёни.*

*Деди: ишк ичра катлинг ҳукм этқум
Деди: ишқида мақсудимга етқум*

Равшанки, бу бир-бирини истисно қилувчи икки ижтимоий гуруҳ вакиллари уртасидаги тортишувдир. Суз жангида ҳар икки томоннинг ҳақиқий киёфаси, кузатган мақсади, хулқ-атвори аён булади.

Хусрав асирини банд этган кўрғондаги сокчилар Фарҳоднинг олижаноб одамлигини билиб, унга кочишни таклиф этишади. Фарҳод бундай қилишдан бош тортади:

*Деди Фарҳодким, э нотавонлар,
Фалақдин мен киби озурда жонлар.*

*Қачон келгай бу иш аҳли вифодин,
Хусусан мен заифи мубталодин.*

*Ки, рағбат айлабон коми ҳавога,
Неча маҳзунни солгаймен балога.*

Чунки у бошқаларнинг улими ҳисобига яшаш ҳақиқий инсоннинг иши эмас деб билади. Фарҳод инсонийликни ана шу тахлит улуғлайди. Улими олдидан уз ватани – Хитони эслайди. Ота-онасидан узр сурайди.

Фарҳоднинг улим олдидан ота-онаси туғрисида айтган сузлари жуда оташин, таъсирли сузлардир. Фарҳод ўлаётганда ҳам босқинчилардан ўч олиш, уларни тормор қилиш лозимлигини таъкидлайди.

Фарҳод севгини, инсонни тожу тахтдан юкори куядики, бу масала даврнинг бош масаласи ҳисобланар эди. Чунки ўша даврда тахт учун кураш жараёнида канчадан-канча бегуноҳ қонлар тукилар, неча-неча софдил, самимий одамларнинг ёстиги қурир эди. Шу сабабдан шоир тахтга нафрат кузи билан қараб, тахт учун курашувчиларни каттик қоралайди.

Асардаги асосий тимсолдан яна бири Шириндир. У асар бошланишиданок кўз ёши тукиш, йиғлаш, фарёд чекиш, азобни уз устига олиш орқали ғам-аламни қайтармоқчи булади. У асар давомида зулм

ва кабоҳат билан келиша олмайди. Ҳаётни севимли ёрисиз тасаввур кила олмаган Ширин, Хусрав Фарҳодни банд килиб зиндонга ташлаганда, унга нома орқали шундай мурожаат қилади:

*Не булғай ҳолинг, эй зори гарибим,
Висолим давлатидин бенасибим?*

*Чекардин ҳам тогин ҳолинг нечукдур,
Бу юкдин жисми чун нолинг нечукдур?*

*Не булғай эрди чархи зулмтеша,
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша,*

*Хироминг чоғи йулдош улсам эрди,
Сукунинг вақти кулдош улсам эрди.*

*Тикан кирса кафингга кинасидин,
Чиқорсам эрди киртик игнасидин...*

*Фироқинг тиридин юз пора жоним,
Не жоним, балки жисми нотаважоним.*

*Вале юз мунча меҳнат бўлса эрди,
Не юз, минг шиддат бўлса эрди.*

*Сени курсам эди ногоҳ-ногоҳ,
Ғаним йуқ эрди, биллоҳ, сумма биллоҳ...*

*Ҳаётим васлингга умид иландур,
Умид ул раҳмати жовид иландур.*

*Агар ҳажрингда юз йил гуссакашмен,
Агар васлинг умиди бўлса ҳушмен.*

Ширин меҳнатни ҳурмат қиладиган, илмда ягона ақл-идрокни ҳамма нарсадан юкори куядиган аёлдир. У Фарҳодни инсонпарвар, халқ, мамлакат тақдири ҳақида кайғирувчи булгани учун, бу йўлда кураш олиб боргани учун севади.

Ширин - ифбатли, хушмуомала, одобли. Унинг бу хусусиятларини Меҳинбону билан булган муносабатларида куришимиз мумкин. Ширин узининг шахсий ҳиссиётларини халки, мамлакати билан боғлайди, шу йўлда хизмат килишга интилади. Шунинг учун Хусравнинг бостириб келишидан нафратланади, мамлакатнинг хароб этилиши, халқнинг хонавайрон булишига кайғуради.

Асарда Шириннинг фикр доираси кенг. У доимо мамлакатнинг ободончилиги, тақдир ҳақида уйлайди. Шириннинг улиши ҳам, ҳалокатга бориши ҳам шу мамлакат тинчлигини уйлашидан келиб чиқади. Ширин сарой кизи булса-да, кун жихатдан халқ орасидаги кизларни эслатади.

Навий Ширин тимсоли орқали оддий халқда, шу халқ орасидаги оддий одамларга, айни ҳолда аёлларга хос булган гузал ва олий сифатларни тараннум этмокчи, тарғиб ва ташвиқ килмокчи булади. Шириннинг ижтимоий киффасини, унинг мақсад ва интилишларининг туб маъно ва мазмунини ифодаловчи бош омил ниҳоят даражада муҳтасарлик билан куйидаги икки сатрда ифодалангандир:

*Менга не ёру, не ошик ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.*

Достоннинг энг муҳим ижобий тимосолларидан бири Шопур. Шопур Навий тавсифида моҳир наққош:

*Ҳунар бобида устоди замона,
Замона ичра наққоши ягона.*

*Варақни килки айлар чоғда тасвир,
Бўлиб нойиб маноби килки тақдир.*

*Не сурат ёзгани топиб чу даст ул,
Жаҳонни айлабон суратпараст ул.*

Шопур дусти учун жон фидо килувчи шахс. У Фарҳоднинг кимлигини тушунади. Ўз кучи, қобилиятини ҳақиқий инсон, санъаткор, илғор фикр эгаси булган Фарҳодга бағишлайди. Гарчи у асарда бош қаҳрамонга нисбатан иккинчи сафда турса ҳам, асарда шу қадар муҳим урин олган ва унинг мазмунига шу қадар сингиб

кетганки, усиз асарни тасаввур қилиш кийин. Шопур ҳар нарсадан олдин инсоний ҳаракатлари билан ажралиб туради, Фарҳод билан Ширин севгисини ардоқлайди. Ақл-идрокни кукларга кутаради. Мамлакат тинчлигини истайди, урушни нафратлайди. У Хусравга қарши қулига қурол олиб қурашмаса ҳам, Хусравга бало, ҳалокат рамзи деб қарайди.

Шопурни безайдиган нарса унинг ўз ҳаётининг маъносини яхшиликда, бошликларга хизмат қилишда деб билишидадир. Шопур дустларига содик, ёмонлардан бутун вужуди билан нафратланади. Шопурда умидсизлик кайфияти ҳам пайдо бўлади, бунинг боиси шуки, у Фарҳод ва Ширинни ҳалокат жарига ирғитган воқеликдан ниҳоятда нафратланади, аммо мавжуд тузум шаронтида бу фалокат олдини олиш, ундан қутулиш йулини тополмай қийналади, ноилож дод-фарёд чекиш билан кифояланиб қолади, умидсизлик қучасига қиради.

Меҳинбону энг муҳим ижобий тимсоллардандир. У жуда қобилиятли давлат арбоби. Навоий у орқали аёлларга чексиз муҳаббатини ифодалайди ва уларга таҳсинлар ўқийди. Меҳинбону тимсолида аёллардаги ифбат ва майинлик, гузаллик ва ақллилик, журъат ва тadbиркорлик мужассамланган. Меҳинбонунинг энг яхши хусусиятларидан бири унинг ўз Ватанини беҳад севишидир. У ўз халқининг бахт-саодати, мамлакатининг мустақиллиги, осойишталиги ва ободончилиги ҳақида қайғуради. У илм аҳлларига ҳомийлик қилади. Унинг саройида бир қанча донишманд олималар ишлайди. Уларнинг ҳар бири “якфан”, яъни фаннинг тегишли соҳаларида тенги йўқ зотлар деб тасвир этилади:

*Ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.*

*Бири шиғор баҳри ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос.*

*Бири мантиқ русумида рақамкаш,
Бири ҳайъат руқумига қаламкаш.*

*Бирининг шеваси илми ҳақойиқ,
Балогатда бири айтиб дақойиқ.*

*Бир тарихда суз айлаб фасона,
Бир ҳикмат фани ичра яғона.*

*Ҳисоб ичра бирининг зеҳни бориб,
Муаммода бириси от чиқориб.*

*Бу фанларда булар бир-бирдан аҳсан,
Юз ул фанлик аро ҳар қайси якфан.*

*Дилорому Дилорою, Дилосо
Гуландому Суманбюю Сумансо.*

*Паричеҳру Паризоду Париваш,
Паритайкар зиҳи ун исми дилкаш.*

Навоий Мехинбону тимсоли оркали уз даврининг шоҳларига киноя қилади, уларни Мехинбонудан ибрат олишга чакиради. Бу тимсол, зур ижтимоий аҳамиятга эга. Мехинбонунинг ҳуснига ҳусн қушадиган, безайдиган фазилатлар оғирлик вазминлик талбиркорликдир. Мехинбону ҳар бир ишга шошмайди, ҳовликмайди, ҳеч қандай ҳодиса уни тебрата олмайди. У босқинчиларни ниҳоятда қоралайди, лекин уларга қарши курашда шошқалоклик билан иш тутмайди, уз даврига нисбатан катта фаолият, қобилият намоён қилади. Мехинбону Хусравни нафратлар экан, унга қарши кураш олиб борар экан, буни уз мақсадлари юзасидангина қилмайди, балки мамлакат учун, Ширин учун, Фарҳод учун, шулар тимсолида мужассамлашган кенг маънодаги яхшилар ва яхшилик учун қилади.

Навоий юкорида қуриб утилган ижобий тимсолларни бир қанча салбий тимсолларга қарама-қарши қўяди.

Достонда салбий тимсолларнинг энг йириги Эрон шоҳи Хусравдир. Тимсол яратишда Навоий халқ орасида қуни тарқалган достонлардан фойдаланган. Навоий яшаган даврда хусравлар қуни эди, улар мамлакатни хароб, халқни хонавайрон қилаётган эдилар. Фан, маданиятни барбод этаётган, фитнес-фужурни авж олдириб, мамлакатда тартибсизлик ўрнатаётган эдилар. Навоий даврнинг қабохатларини Хусрав тимсоли оркали ифодалаб, халқни олдида жуда муҳим хизмат қилди.

Хусрав тимсолини Навоий қандай очади?

Ширин улкаси Арманистон жуда бой мамлакатдир. Хусравнинг уз мамлакати ҳам катта, ҳам бой, лекин бу уни каноатлантирмайди. У энди Арманистонга куз олайтиради. Ута кетган очкуз, разил Хусрав Арманистонга бостириб келади. Унинг мақсади Арманистонни эгаллаш, бойликларини талон-торож қилишдир. Лекин у бу мақсадни ошқора амалга оширишга юраги дов бермайди, куз бўямачилик қилиб, узини гуё Ширинга ошику бекарор қилиб курсатади. У Фарходни очик курашда енга олмаслигини билиб, хийла ишлатади. У уз ҳаётининг маъноси бойлик туплаш учун кураш ва одамларни улдиришдадир деб билади. Шунинг учун ҳам Фарход билан суҳбатда олтиши ҳамма нарсадан юкори кўяди.

Хусравнинг угли Шеруя ҳам пасткашлиқда уз отасидан қолишмайди. Уша даврдаги ота ва угил орасидаги жанжалларни Навоий Шеруянинг отасига муносабатида ифодалаган. Угилнинг отани улдиришини курсатиб бу билан у уз давридаги юкори доираларда мавжуд разилликларни яна ҳам очикрок ифодалашга интилади.

«Фарход ва Ширин» катта асар булишига қарамасдан, унда иштирок этувчи асосий шахслар қуп эмас. Бу нарса Навоий асарида асосий мақсадни бурттириб беришга хизмат этади, мақсадларни кенг куламда тасвир этишга, улар киёфасини ҳар томонлама чуқур очиб беришга имконият туғдиради.

Достоннинг марказий ғояларидан бири халқлар дустлигини қуйлашдир. Асар қаҳрамонлари турли халқларнинг вакиллари: Фарход хитолик, Ширин – арман кизи, Шопур – эронлик. Уч асосий қаҳрамон миллати жиҳатидан турлича булса ҳам, гузал инсоний фазилатлари, яхшиликка интилишлари, севгида содикликлари, олижанобликлари жиҳатидан бирдирлар. Уларнинг ҳар бири узини иккинчисиз тасаввур қила олмайди. Уларнинг ҳар бири уз халқининг вакили. Улар уртасидаги садоқатни тасвирлаш орқали инсоний дустлиқни юксак даражага кўтаради, улуғлайди. Бу орқали уз қаҳрамонлари мансуб булган халқларга муҳаббат кўзи билан қарайди. Шунинг учун ҳам асар умумбашарий аҳамият касб этади.

Достонда қуйилган муҳим масалалардан яна бири урушга йул қуймаслик урушнинг олдини олиш, мамлакат бирлиги ва тинчлигини сақлашдир. Асарда Навоий илм ва меҳнатга муҳаббат ғоясини илгари суради. Навоий инсон ва мамлакат бахтининг узагини меҳнат ва илмда кўради. Шулар ёрдами билан инсон ҳар нарсани қила олади, деган хулосага келади. Навоий илм ва меҳнатни қуйлаш билан унинг аҳдларини ҳам қуйлайди, улуғлайди.

“Фарход ва Ширин” дунё адабиётининг шоҳ асарларидан, инсоният шеърини даҳосининг муъжизаларидан бири кўп халқларнинг севиб ўқийдиган ноёб асаридир. Ҳинд халқининг атоқли маданият арбоби Аҳмад Аббос Навоийнинг «Фарход ва Ширин»и ҳақида фикр юритиб: «Бу асар Ҳиндистон халқлари томонидан севилиб ўқилади», – дейди. «Фарход ва Ширин» дostonи фақат Навоий ижодида эмас, балки бутун ўзбек адабиёти тарихида ғоят муҳим ўринни эгаллайди.

“Лайли ва Мажнун”

“Ҳамса”га кирган дostonларнинг учинчиси «Лайли ва Мажнун»-дир. «Лайли ва Мажнун» баъзи жиҳатлардан «Фарход ва Ширин»га ўхшайди. Лекин шу билан бирга, ундан тамомила фарқ қилади. Кўп халқларда воқеа афсона тарзида баён қилинади (масалан, тилсим масаласи, аждар билан олишиш, ёлғиз тоғ кесиш). «Фарход ва Ширин»-нинг мавзу доираси кенг, унда даврнинг деярли барча асосий масалалари камраб олинган «Лайли ва Мажнун»да акс эттирилган воқелик масаласига келсак, «Лайли ва Мажнун»нинг доираси нисбатан чекланган.

“Фарход ва Ширин”да севги тинчлик учун урушга қарши кураш фониде ёзилган бўлса, “Лайли ва Мажнун” да севги ижтимоий-иқтисодий тенгсизликни қоралаш тарзида ифодаланади. Бу – масаланнинг ўзигидир. Бусиз асарни тушуниш мумкин эмас. “Фарход ва Ширин”да бўлганидек, “Лайли ва Мажнун”да ҳам севги муаммоси жамиятнинг марказий масалалари билан ҳамбарчас боғлиқ ҳолда очиб борилади ва ҳал қилинади.

Навоий бу дostonини ҳам аввалги икки дostonи каби Шарқ адабиёти анъаналарига қура, “ҳамд” ва “наът” каби муқаддималар билан бошлайди. Ўзидан олдин «Ҳамса» яратган Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Жомийни мадҳ этади, шунингдек «Лайли ва Мажнун» мавзуида дoston яратган Ашраф номли шоирни ҳам эслаб ўтали. Шоир ўз салафларини ишқий мавзуни баён этишда масалага бир оз бошқача ёндошганликлари, ишқнинг дард-аламларини, ошиқнинг руҳий кечинмаларини ҳаққоний ва самимий ифода эта олмаганликлари учун танқид қилади. Ўзи ҳақида шундай дейди:

*“... Сенким буллубон сипехр ёринг,
Бу бодияга туиқуб гузоринг.*

*Билдинг анга не ҳол экандур,
Андуху малол не экандур...*

*Менким отим улди ҳодийи ишқ,
Маскан манга ушбу водийи ишқ.*

*Айтай Мажнун сузин санга рост,
Лайли ғами ичра бекаму кост.*

Шоир дoston воқеасини араб қабилаларидан бири Бани Амир қабиласининг бошлиғи узoқ йиллар мобайнида орзу қилгани – фарзанд қуриши ва унга уз отасининг номини – Қайс қуйишидан бошлайди. Болани ниҳоятда эҳтиёткорлик ва меҳр-муҳаббат билан парвариш қиладилар. 4-5 ёшларида қушни қабила бошлиқларидан бирининг уз қизи учун очган мактабига уқишга берадилар. Қайс ўткир зеҳтли бола бўлиб, тез орада дарсларда барча ўқувчилардан ўзиб кетади. Бир қуни ҳасталиғи туфайли мактабга қатнамаётган Лайли дарсга келади. Уни қурган Қайс ошиқ бўлиб қолади. Боғ сайри пайтида Лайли Қайснинг гуллар орасида йиглаб ўтирганини қуриб қолади. Улар орасида савол-жавоб тарикасида суҳбат бўлади. Қайс беҳуш йиқилади. Тонг пайти узига келган Қайс севгилисини гулзорда топмай дод солади, фарёд чекади. Бу уринда шоир Қайснинг гул, гунча, бинафша, нарғис ва сарвларни уз ёри билан ухшашликларини топиб, улар билан суҳбат бошлагани, жумладан, булбулга мурожаат қилиб айтган сузларини жуда гузал қилиб тасвирлайди.

*... Бежиҳат улди бу малолинг,
Чун ёринг ила эрур висолинг.*

*Маскан санга булди тоза гулшан,
Гулбун уза айладинг нишиман.*

*Гулшан аро маҳрами ҳарамсен,
Гул суҳбати ичра муҳтарамсен.*

*Гўё бу мурод эмас писандинг,
Ё ёр висолидин ўсондинг –*

*Ким шому саҳар қилиб мароға,
Минг тил билга ун солиб ароға.*

*Элга етуруб унунгдин озор,
Айтурсен узунгни ошиқи зор.*

*Ким сен киби урса ишқдин дам,
Ишқ аҳли қачон тутур мусаллам.*

*Сен аҳли висолсен дам урма,
Ҳажр аҳли қошида нукта сурма!*

*Мискин мену дардманди мажруҳ,
Топмай тап аро нишонани руҳ.*

*Яъни гам утида жисми зорим,
Иуқ жон киби сарви гулузорим.*

*Сен тортма нола мубталовор
Ким нола эрур манга сазовор.*

*Олингда сенинг висолдин боғ,
Бағримда менинг фироқдин доғ.*

*Енингда сенинг гули баҳори,
Кунгумда менинг фироқ хори.*

Қайс аҳволидан вокиф бир киши унинг ота-онасига хабар қилади. Уғлини излаётган ота-она Қайсни олиб кетадилар. Кечаси Қайс яна фиғону нола қилиб, Лайли кабиласи томонига келади. Лайли ҳам ишқ шиддати азоби билан белор эди. Улар учрашадилар. Беҳуш Лайлини дояси кутариб ётоққа элтади, Қайсни ҳам кабиладан нарироқ жойда қолдиради. Тонгда Қайсни кум остидан топиб, ота-онасига етказадилар. Яна кеч киргач, Қайс “Лайли, Лайли” деб кабила томон югуради. Бу аҳвол такрор эта беради. Уни энди “Мажнун” (“телба”) деб чакира бошлайдилар.

Мажнун Лайлига ошиқ булгани учун шундай аҳволга тушганини Лайлининг отасига етказадилар. У эса Мажнун отасига “Бундан ке-

ийн хам ахвол шу хил давом этса, кабиланг билан бу даштдан кувиб юбораман”. деб одам юборади.

Мажнун отаси угли оёқларига кишан солади. Мажнун бенихоя азоб чекади. Охири кишандан кутулиб, дашти биёбонга кочиб кетади. Шу орада боғдан келаётган Лайлини Бани Асад номли кабила бошлини, катта бой, нуфузли одам Ибн Салом куриб ошик булиб колади. У куп хадялар билан Лайли отасига совчи юборади. Унинг таклифи кабул килинади. Бундан хабардор булган Лайли оғир рухий кечинмалар гирдобида колади.

Мажнуннинг отаси уни узок излаб тошгандан кейин “хаж”га олиб боради. Унга Каъбада узига сиҳатлик сурашни буюради. Мажнун эса куйидагича илтижо килади:

*...Ишқ ичра букун мени шикаста,
Келмишмен асирү пойбаста.*

*Ҳар раги таним ичра ишқ банди,
Жон риштаси ишқнинг каманди.*

*Тери баданим аро бугунлар,
Ҳам ишқ танобидин тугунлар...*

*Мамлу анинг ути бирла жоним,
Жоним неки, мағзи устухоним.*

*Бу ишқ утиким баён қилурмен,
Мухлик гами аён қилурмен.*

*Демонки мени тарабга хос эт,
Ёхуд гам ишқдин халос эт!*

*Дерменки манга бу утни ҳар дам,
Афзун қилу, қилма зарраи кам! ..*

*Кунгдумга фазо ҳарими ишқ эт,
Жонимга гизо насими ишқ эт!...*

*Кунгдум гам ила тўқ айла, ё Раб!
Ишқ ичра мени йўқ айла, ё Раб!*

*Дерлар манга: «Ишқни унутгил,
Лайли ғамидин канора тутгил».*

*Оллоҳ-оллоҳ, бу не суз улгай,
Ул қавмга тангри узр қилгай.*

*Ерабки бу хушсувор бода
Жоми татабимга қуй зиёда!..*

*Лайли ишқин танимда жон қил,
Лайли шавқин юрагимда қон қил...*

*Дардимга ҳаёлини табиб эт!
Жонимга висолини насиб эт!...*

*То булса ҳаётдин нишоним,
Савдосини қил тан ичра жоним! ..*

*Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
Будумни қил онсиз улса нобуд!*

Уғлининг бундай уртовчи полали илтижосини эшитган ота уни уз ихтиёрига қуйиб қуйишдан булак чора топа олмайди. Мажнун дашт ва чулларда Лайли фикри ёдида шёрлар тукиб парранда ва даррандаларни ром қилиб юради. Кунларнинг бирида Мажнун бир кийик билан овуниб, унга дардини айтиб турганида ов қилиб юрган Навфал билан учрашади. Навфал Мажнун саргузаштларини эшитиб унга ёрдам бермокчи булади. Лайлининг отасига кизини суратиб совчи юборади. Лайлининг Ибн Саломга номзод қилингани хабаридан сунг Навфал унинг отасига қарши урушга отланади. Лекин Мажнун бунга йул қўймайди. Бир куни даштда Мажнун Лайли қабиласидан Зайд деган йигит билан танишади. Унинг воситаси билан севишганлар бир-бирларига мактуб йуллайдилар.

Мажнуннинг отаси ортик айрилик ғамига бардош қила олмай, дашту биёбонларда уғлини ахтариб юради. Охири уни бир вайронадан топади. Ялиниб-ёлвориб олиб кетади. Қабилда хурсандчилик. Мажнунни кўргани узок-яқинлар кела бошлайди. Бундан хабар топган Навфал ҳам етиб келади. Қабил улуғлари ва кавми-қариндошлар

маслаҳати билан Навфалнинг кизини Мажнунга сураб, унинг хузурига борадилар. У таклифни зур мамнуният билан қабул қилади. Шу аснода Мажнун ишки туғён уриб чўлга чикиб кетади. Лайли қабиласининг чупонига дуч келган Мажнун ундан Лайлини бир бор куриш учун қумаклашувини сурайди. Чупон Мажнун устига қўй терисини ёпиб узи билан олиб юради. Лайлига кузи тушган замонёк Мажнун беҳуш йикилади. Лайли ҳам Мажнун аҳволини кўриб хушидан кетади.

Мажнуннинг отаси бундай ҳолларга чек қўйиш мақсадида ўғлидан ортик ота измидан чикмасликка катъий суз олади. Мажнун билан Навфал кизининг туйини бошлаб юборадилар. Келин-куёв ёлғиз қолганларида қиз Мажнунга уз севги ва севгилиси ҳақида сузлаб беради, ундан ёрдам сурайди. Мажнун қизнинг журъатидан, вафодорлигидан таъсирланиб, унга яхши тилаклар тилаб чикиб кетади.

Лайли билан Ибн Салом туйи Мажнунлар туйи билан бир вақтда утаётган эди. Туй кун Ибн Салом касал бўлиб қолади ҳамма у билан овора эканлигидан фойдаланиб, Лайли чўлга равона бўлади. У ерда икки севишганлар учрашадилар, бир-бирларига бошларидан ўтган воқеаларни айтиб берадилар. Лайли уз уйига қайтади, Мажнун эса Нажд тоғига чикиб кетади. Мажнуннинг ота-онаси ўғли дардида оламдан утадилар. Мажнун уларнинг қабри устида фарёд солиб, тобора ҳолсизланиб боради. Буни эшитиб, Лайлининг ҳам хасталиги оғирлашади. Ҳалими олдидан онасидан ризолик сураб, васият қилаётган Лайли қошига Мажнун етиб келади. Улар охириги марта бир-бирларига нигоҳ ташлаб дунёдан кўз юмадилар:

*Бир маҳдга солдилар иковни –
Жонсиз келину ўлук қуёвни...*

*Не ишқ элига шоҳ қолди,
Не ҳусн авжсида моҳ қолди.*

Навоий достонининг Хотима қисмида ишқ ҳақида узининг мулоҳазаларини баён этади, шаҳзода Султон Увайс Баҳодир мадҳида бир неча суз айтиб, унга шундай насиҳат қилади:

*Шоҳеки отанг анга оғодур,
Ул санга оғадур атодур.*

*Бу икки атога қил угуллуқ
Йўқ-йўқки, бу икки шаҳга қуллуқ...*

*Ким бир кишварга ҳукм сурсанг,
Иқболу шўқуҳ кўсин урсанг,*

*Зинҳорки, зулм риштасин уз,
Инсоф ила адл қасрини туз.*

*Мулк аҳлига меҳрибонлиг айла,
Андоқ рамага шубонлиг айла...*

*Бедоди етар замонда асра,
Қўйи буридин амонда асра.*

*Мазлўмга золим этса бедод,
Додин бериб айла хотирин шод.*

Шоир қайси мақсад билан бу «дардномаси»ни ёзишга киришгани ҳақида дostonнинг энг сунггида ёзади:

*Юз шўқрки, бу фасонаи дард,
Ҳар лафзиди юз нишонани дард.*

*Жон пардаларидин анда авроқ
Жондин бериб ул варақни ушшоқ.*

*Ёзгонда мидоди қуз қароси,
Езгон қора қайғу можароси...*

*Езмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.*

*Мазмунига булди руҳ майли,
Афсона эди анинг тўфайли.*

*Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун.*

*Бу эрди ғаразким ул ғуруҳе
Ким сузда аён қилиб шуқуҳе.*

*Бу нома учун булۇб рақамкаш,
Сафҳа юзин эттилар мунатқаш.*

*Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавголари инсу-жонни тутти.*

*Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи. .*

*Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.*

*Ким шухрати жаҳонга булғай,
Турк элига доғи баҳра булғай .*

Мажнун (Кайс) уз даврининг илғор кишиси, у ақл ва идроклилик адолат ва инсофлилик намунасидир. У яхши шоир, илм чуққисини эгаллаган олим. У инсонни дилдан севади ва ардоқлайди. Унинг кузи каршисида бойлик ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, бойлик инсон кадр-қиммати олдида ҳечдир. Унинг фикрича, шахс эркин яшаши керак, эркин орзу қилиши ва узининг яхши ниятига етиши керак. Мажнун севгини ҳаётининг маъноси деб билади. Унинг дилини уртаётган севгидан худо ёрдами билан кутқариш мақсадида Каъбага олиб борганларида, у Худога тавба-тазарру қилмайди, аксинча, Лайлига булган ишқини яна ҳам кучайтиришни талаб этади. У ақлли булгани учун, самимий севгани учун, севгисига содик булгани учун замон ҳокимлари уни жинни (телба) деб эълон қиладилар. Мажнун зуравонлик ва қабоҳат олдида тиз чуқиб яшашдан номус билан улишни афзал куради. У разолатни, қабоҳатни изчил нафратлайди. Уз ғояси орзу-умидларига, севгилисига содик қолади.

Асарда берилган Макка лавҳаси, Навфал кизи билан Мажнун лавҳаси диққатга сазовордир. Навоий бу лавҳаларни Мажнуннинг поклигини, ота-онасига муҳаббатини бўрттириб курсагиш учун ҳам

келтиради. Бу – тимсолнинг фаолиятини кенгайтиради, тимсолни чуқурроқ очишга ёрдам беради, унинг хаяжонли хусусиятининг тобора ошиб боришига сабаб булади. Бу нарса Мажнуннинг дили, феъли, севгиси қанчалик мусаффо, самимийлигидан далолат беради.

Мажнун зулмга, зуравонликка қарши фаол эмас. У уз муддаосидан қайтмайди, лекин бу йулда учрайдиган тусикни бартараф қилиш қулидан келмайди. Навфал билан суҳбатда унинг миясига курашиш фикри келади. Мажнун аммо жуда тез яна аввалги ҳолатга тушади. Нега у Фарҳодга нисбатан суҳт? Фарҳод бало олдидан чекинмайди, курашади. Мажнун эса бало олдидан чулға қочади. Бунинг уз сабаби бор.

Биринчидан, Навоий бу билан ҳаётнинг узидан бор булган шу сифатни ифодалайди. зулм ва зулмат, ғайри инсоний урф-одат ва тартиблар ичида буғилган, қутулиш иули ва чорасини тополмай саргардонликка тушган аксар оддий одамлар вақилини беради. Иккинчидан. Мажнундек софдил, олижаноб мақсадли одам чулда шу аҳволда юрибди деган ачинишни укувчида яратмокчи, шу йул билан укувчида Мажнунга булган муҳаббатни оширмокчи. Мажнундаги суҳтлик дарбадарлик ана шу сабаблар билан изоҳланади. Мажнун билан чул-биёбонларда йирткич хайвонлар дуслашади, улар Мажнунга раҳм қилади, аҳволига ачинади. Унга ҳамроҳ, ҳамдард булади.

Лайли тимсоли Мажнун тимсолини тулдиришга ёрдам беради. Лайли тимсоли ҳаётний қалам билан чизилган. Лайли ҳаётнинг узидан олиб яратилган. Шу жихатдан бу тимсол алоҳида ажралиб туради. Лайлининг уйи, уй шароити, мактабда уқиши, Мажнун билан суҳбати, муомаласи, дард-аламлари, унинг улими ҳаммаси ҳаётний лавҳалардир. Мажнунга ухшаб Лайли ҳам разолат билан келишмайди. Бу келишмасликни Навоий Лайлининг ниҳоят даражада майинлигини нозик ифодалаб, Лайлини безайдиган фазилатлардан бири унинг қанчалик оғир шароит булишига қарамай, ҳатто улаётганда ҳам руҳан зур булиб қолишидир. У ўлиши олдидан онасига: “Мен учун жуда кўп оғирликларни кўтардингиз, қайғу чекдингиз, бунинг устига мен уляпман, лекин менинг учун ортикча дод-фарёд қилманг, яшаш керак, ҳаётни севиш керак, осмон юлдузлари булут билан қопланмасин” – деди. Унинг тақдир ва ўлими ҳам шундай мақсадга хизмат қилади. Лайли тимсоли орқали Навоий уша даврда аёлларнинг қанчалик ҳуқуқсиз ва мазлума эканлигини ифодалаб беради. Достонда Лайлининг Мажнунга ёзган мактуби жуда ҳам хаяжонли:

*Найлайки сипехри ҳарза новард,
Қилди бу муроддин мени фард.*

*Сенинг нечаким гамингга йуқ маҳл,
Чун эр кишисен, бу саҳл эрур саҳл.*

*Ҳар сори урай десанг танингни,
Тутқучи тикандур этагингни.*

*Этак дағи пойбандинг эрмас,
Даври зиҳи ҳам камандинг эрмас.*

*Мискин мени зори пойибаста
Йуқ-йуқки заифи пошикаста.*

*Не майли сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.*

*Булмоқ юз алам уйида маҳбус
Бир ён, яна бир ён улди номус.*

Бунда Лайлининг Мажнунга қарата айтган куйидаги ғоят аламли сузлари жуда таъсирлидир: «Мен тутқунликдаман, аёлман, бирор иш килишга ҳаддим йуқ. Сен эса эркак кишисан. Сенга мендан кура осонроқ».

Навфал жуда жонли тимсол, ҳаётийлик нуқталари уни ҳам бекзайди. У юзаки қараганда, ҳазилкашга ухшаб кўринади, лекин чуқур мулоҳаза юритади. У инсонни севади, эзгу орзуларни ардоқлайди. У ёмонларга бағри тош, шафқатсиз, яхшиларга кўнгли юмшок, меҳрибон. Энг муҳими, у фаол, у зурликка зўрлик билан жавоб бериш кераклигини тушунади. Чўлда у Мажнунга учраб қолади. Уни ким эканлигини билиб, унга ёрдам қилини чўзади, фаол кумаклашиш тadbирларини белгилайди. Ҳатто Лайли учун уруш бошлайди. Шундай қилиб, у давр такозо қилган катта ҳақиқатни тушунади. Навфал ҳатто узининг кизини Мажнунга бермокчи булади. Бу билан Навоий икки мақсадни илгари суради: биринчидан, Навфалнинг раҳмдил эканлигини курсатади, иккинчидан, асарнинг қурилишини мураккаблаштириб, воқеаларни кўп қиррали қилади, шу билан бирга, тўй лавҳасини

курсатиш оркали Мажнуннинг Лайлини севишини бурттириб беради. Навфал тимсолини яратиш билан Навоий зулмга, зуравонликка нисбатан қандай муносабатда бўлиш масаласини, яъни унга куч ва фаоллик билан жавоб бериш зарурлигини ёритади.

Қайсининг отаси асарда биринчи уринни эгалламаса-да, лекин кузга ташланиб туради. У инсофли, фарзандини севадиган, жуда маъсум шахс, лекин бағоят ҳаётий. Ундаги самимийлик софлик уни ёқимли тимсолга айлантиради.

Асарда салбий тимсоллар - Лайлининг отаси ва Ибн Саломдир.

Лайлининг отаси бой, унинг катта сиёсий мавқеи бор (қабила бошлиғи), моли куп. У нодон, жоҳил, уз сузги, у ҳар нарсани пул билан, бойлик билан улчайди. Бойлик олдида у ҳатто уз кизининг кадр-кимматини оёқ ости қилади. Кимда бойлик булса, унинг ким ва қандай одам бўлишидан қатъи назар, уша одам унинг кузи олдида муътабар. У жинойят билан машғул булади, лекин уз жинойятини жинойят деб ҳисобламайди. Шунинг учун яхши ниятли кишини жинойткор ҳисоблайди, устига-устак шафқатсиз шахс. Лайли отасининг бу хусусиятлари Ибн Салом тимсоли оркали яна ҳам ойдинлашади. Ибн Салом бой, ҳеч қандай инсоний фазилати йўқ, хулқи бузук, Лайлининг отаси унга Лайлини бермокчи булади. Мақсад мол-дунё орттириш. Бу тимсоллар иккови ҳам бир-бирини тулдиради, бир-бирини очишга ёрдам беради.

Асарда бош масала севгидир. Шу севги билан алоқадор булган бошқа мавзулар ҳам илгари сурилади. Севиш ва севилиш учун бой бўлиш шарт эмас. Севгида бой ҳам, камбағал ҳам тенг. Навоий севгини ақл-идрок инсоф, адолат масаласи билан, умуман, ҳақиқий инсоний хусусиятлар ва фазилатлар билан боғлайди. Асарда даврнинг асосий масаласи – шахс эрки масаласи кундаланг қўйилади. Шахс эркин булмаган ерда тараккиёт булмайди. Шахс эркин булсин, озод орзу қила олсин, орзусига эриша олсин, деган ғояни илгари суради Навоий.

Достонда илгари сурилган масалалардан яна бири ижтимоий тенгсизлик масаласидир. Навоий ижтимоий тенгсизликни қоралайди. Ижтимоий тенгсизлик инсон моҳиятига зид эканлигини курсатади. Тенгсизлик инсонлар бошига фалокат ёғдиришини баён этади.

Инсонпарварлик асарнинг узагини ташкил этади. Асарда қаҳрамонларнинг бутун ҳатти-ҳаракати асосан шунга қаратилади.

Лайлини севган, унга ошиқ булган Мажнун халққа бефарқ қарамайди. Уни севади, унга хизмат қилишга тайёр.

Асарда акс этган воқеа Арабистонда юз берган қилиб қурсатилса ҳам, Навоий, уз ватанидаги воқеа ва ижтимоий муносабатларни назарда тутган.

“Саъбан саниёр”

«Хамса»нинг туртинчи достони булган бу асар қурилиши жиҳатидан бошқа дostonлардан фарқ қилади. Унда умумий мавзу бор, шу билан бирга, бу яхлит асарда етти ҳикоя ҳам берилади. Ҳикояларнинг ҳар бири умумий ғоя билан узвий боғланган ва айни замонда мустақил асар ҳисобланиши ҳам мумкин. Асосий ҳикоя давом этаётганда, орада бошқа ҳикояларни бериб бориш Шарқ адабиётида қўлланадиган муҳим бадиий восита бўлиб, Навоий ундан жуда катта маҳорат билан фойдаланади ва асарни ижобий маънода мураккаблаштиради, кўп масалаларни камраб олишга эришади.

Навоийнинг бу достони ҳам аввалгилари каби Шарқдаги, жумладан, «хамса»чилик анъанасига қура “ҳамд”, “муножот” ва “наът” каби қисмлар – парчалар билан бошланади. “Суз” таърифида, шу мавзуда дoston яратган уз салафлари ҳақида махсус тухталиб утган шоир ўзининг бу дostonни ёзиш фикрига киришганини баён этади. У Низомий ва Хусравлардан фарқли дoston яратмоқчи, айниқса уч масалага улардан бошқача ёндашмоқчи эканлигини қайд қилади: биринчидан, Низомий ва Хусрав, Навоий фикрича, Баҳром тимсоли талқинида улар ишқ дарди асосларини қурсатиб бера олмадилар, ишқ утида қуйишдан уни четда қолдирдилар. Иккинчидан, уларча айшират максалида Баҳром етти қаср бино қилдирди, етти иқлим шохининг етти гузал кизини келтирди, узи кеча-қундузни май ичиш билан утказди, қизларни тинмай афсоналар айтишга мажбур қилди: “Сизлар пайдар-пай айтаверинг, тўхгаманг, мен эса уйқуда ором олай”, деган Баҳромни шоир шундай баҳолайди:

Бўйла тақлиф кимса қилгаймۇ?

Одамийдин бу суз очилгаймۇ

Учинчидан, уз замонининг ягоналари бўлиши Низомий ва Хусравлар шундай бир нодонни қаҳрамон қилиб олиб, уни беҳал

мадх этдилар. Уз дostonларини яратишда кўп меҳнат чекиб ҳар бир дostonларини «ганж» деб атадилар, шоир дейди:

*Оллоҳ, оллоҳ не ганж бўлгай бу?
Сарбасар элга ранж бўлгай бу?*

Бир суз билан айтганда, воқеликка зид ишлар билан машғул бўлган одамни бениҳоя мадх этганлари учун уз салафларига эътироз билдиради.

Навой талқинида Баҳром ғоят баҳодир, адолатпарвар бўлган. У икки шер орасидан тож олиб чиқа олган, шер ва аждарлар билан олишувда енгиб чиққан паҳлавондир. У жуда тадбирли шоҳ, мамлакатини хорижий истилочилардан кутқаргандан сўнг халқ фойдасига етти йиллик хирождан воз кечган ғамхўр ҳукмдор. Шоир бундай одил шоҳ саргузаштларини бирмунча тарихий манбаларга суяниб баён этмоқчи эканлигини таъкидлаб утади.

Дostonнинг асосий воқеаси Баҳромнинг ов қилишга иштиёқи зиёда эканлигининг тавсифи билан бошланади. Бир кун Баҳром овга чиқади, шунда ажойиб рассом Монийга учрайди. Бу рассом Баҳромга Чинда тенги йук киз бор, дейди ва Дилором расмини курсатади. Баҳром уни севиб қолади. Бир йиллик мулк хирожи эвазига Дилором келтирилади. Шундан кейин Баҳром тухтовсиз базм, кайф-сафо билан машғул була бошлайди. Халқ ва сипоҳ унинг эътиборидан ташқари қолади. Натижада у юртда вайронагарчилик юз беради. Баҳромнинг тугри йулдан чиқиши, унинг шафқатсизлиги, нодонлиги шу даражага етадики, охири Дилоромнинг ҳақли сузи учун уни ноҳақ улимга маҳкум этиб, даштга ташлаб кетади. Эртасига ҳушига келган Баҳром Дилоромни кидиртиради, лекин тополмайди. Баҳром рухий азоб чекади. Мамлакат ишларидан четланиши зураяди. Воқеа шу ерга келганда, Навой асарнинг асосий баёнини кесиб, ҳикояга утади. Баҳром ўзини овутиш учун етти кун етти хил ҳикоя эшитилади. Ниҳоят, Дилором топилади. Лекин буларнинг ҳаммасидан Баҳром ўзига тегишли хулоса чиқармайди. Яна кайф-сафога берилади. Кунларнинг бирида у навбатдаги овга чиқади ва ҳалок бўлади. Асарнинг охири жуда даҳшатли тугайди: ов вақтида кўп жониворларнинг қони тўкилади, зўр бўрон кутарилади, кучли сел ёғади, шу қон ва селдан ер ботқоққа айланади ва Баҳромни ютиб юборади. Яъни халқнинг

ғазаб, Баҳром сабаб булиб тукилган бехуда қон ва куз ёшлари уни оқибатда ҳалок қилди, демоқчи булади Навоий.

Навоий қатта-қатта ижтимоий муаммоларни «Сабъан сайёр» асарининг асосига қуяди, севги масаласини эса у ифодалаш ва очиш учун бир муҳим восита сифатида олади. Бу Навоийнинг қанчалик юкори кутарилганини кўрсатади. Подшоҳ адолатли, элу-юртга ғамхўр ва меҳрибон булиши зарур, шоҳ одил булса, мамлакат обод, халқи фаровон, давлат мустақкам булади, агар шоҳ бундай қилмаса, ҳалок булади, унинг зулми ва адолатсизлиги унинг узини ҳалок этади, деган фикр асарнинг бош масаласини ташкил этади. Шунини ҳам қайд қилмоқ лозимки, бу муҳим масалани ҳал қилишда Навоий зиддиятга йўл қуяди. У бир томондан, инсонпарварлик фикрларни илгари суради, иккинчи томондан, бу фикрларни уни амалга ошириш йулини узи бекитади. Бу дostonда ҳам, бошқа асарларидаги каби Навоий ҳамма нарсани шахсга боғлайди. Навоий Баҳром тимсоли ва фаолият даврининг бир қанча марказий масалаларини зур маҳорат билан ёритиб беради, уз асарини инсонпарварлик халқпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари билан безайди.

Баҳром жуда зиддиятли, доимо ривожланишда, узғаришда булади. Асарда Баҳром аввал бир хилда, кейин бошқа бир хилда тасвирланади. Юкорида айтилганидек, у авваллар шундай ақл, инсоф, адолат ва тадбиркорлик билан давлатни бошқарадики, зулмга урин қолдирмайди. Кейинчалик эса тамоман аксини қила бошлайди. Бора-бора ута кетган даражада жохил, подон булиб қолади. Манманлик унинг учун асосий белгилардан бирига айланади. Бу нарса, айниқса, Дилором билан булган можарода намоён булади.

Шоҳ ов пайтида уз санъатини намоён қилиш ниятида мактан-чоклик билан муболағали сузлаб, Дилоромдан қийикни қандай отай деб сурайди. Дилоромнинг қочиб кетаётган қийикнинг икки олдинги оёғини ўк билан бир-бирига боғланг, сўнгра уни бугизланг, деган тақлифини бажо келтириб, ундан жуда зур таҳсинлар кутади. Бирок Дилоромнинг бунга ҳаққоний туриб, иффат билан:

*Ҳар ким бир ишни варзиш этар,
Иш камолини қур не ерга етар.*

яъни қимки бирор ишни машқ қилиб юрса, шундай юксакликка эришади, дейиши Баҳромни ғазаблантиради. Уни жаҳолат қоплайди. Шунини баҳона қилиб, Баҳром севгилисини ўлимга ҳукм қилади. У

ёлғиз эрталабдан кечгача майхурлик билан машғул була бошлайди. Чинакам ошиклиги ишк даъвосини килган, севгини ҳар нарсадан юкори куйган Баҳром севгилисини улимга ҳукм килиш даражасига бориб етади. Навоий асарнинг охирига келиб, Баҳромга булган нафратини ниҳоят даражада кескинлаштириб, чуқурлаштиради. Айниқса, еттинчи ҳикоя берилгандан кейин, Баҳромнинг ўзи учун туғри хулоса чиқариб ололмаганлигидан ғоят ачинади, ғазабланади ва ниҳоят, уни юкорида баён этганимиздек жуда оғир ўлимга маҳкум этади.

Иккинчи марказий тимсол Дилоромдир. Дилором жуда мураккаб тимсол. Навоий аёлларнинг уша даврдаги жуда аянчли аҳволини, эрксизлигини курсатмокчи бўлади. Дилором сотилади – бойлик эвазига Баҳромга юборилади. Туғри сузи учун улим жазосига маҳкум этилади. Унинг ҳақ-ҳуқуқи йук, тутун. Шу билан бирга у жуда иф-фатли, ёқимли, гузал. У рухий тушкунликка тушмасдан, чидам билан уз бошига тушган кийинчиликларга бардош беради. Ҳар қандай шароитда у тадбирли ҳаракат килишга интилади. Унда жуда одобли аёлнинг сифатлари мавжуд. Дилоромни безайдиган нарсалардан бири – севги, у чин юракдан, самимий севади. Шу билан бирга у ажойиб санъаткор. Айниқса, чанг чалишда ундан узадиган олам йук. У шу санъати туфайли уз максадига эришади.

Дилором тимсоли орқали Навоий аёлларнинг кадр-кимматини кукларга кутаради. Аёллардаги севгига булган садокатни улуғлайди. Санъат ва санъат аҳлига узининг чуқур муҳаббатини ифодаламокчи бўлади.

Дилором ҳақида фикр юритганимизда, тусатдан: нега Дилором узини улимга ҳукм килган одамни (Баҳромни) севишда давом этади, деган савол туғилади. Бу ерда, асосан, икки масала бор. Биринчидан. Навоий Дилоромнинг шу катта муҳаббатини, севгида изчиллигини курсатиш билан жоҳил, бевафо шоҳ Баҳромни айбламокчи бўлади. Навоий Дилоромнинг улимга маҳкум этилгандан кейин ҳам, Баҳромни дейишини, яна Баҳром ҳузурига қайтиб келишини коралайди. Дилоромга, сени ноҳақ улимга маҳкум этган, сени чидаб булмайдиган азобларга дучор этган, вафосизлик килган одамни севма, пок севги ва чин вафога ҳақиқий инсонгина лойиқдир, сазовордир, демокчи бўлади. Шоирнинг Дилором севгиси ҳақидаги сузларини маълум маънода муҳаббат боғлаш борасидаги оғохлантиришларни деб тушуниш керак.

Баҳромнинг Дилоромдан айрилган пайтларидаги рухий кечинмалари зур маҳорат билан тасвирланади. Баҳром оловда ёнаётган

одамдек куринади. Навоий бу азоб ва изтиробни шу даража тасвирлаб берадики, укувчида жохиллик одамнинг узини азобга олиб борар экан, деган фикр туғилади.

Баҳромнинг ҳолатини шу хилда тасвирлаган Навоий табиблар маслаҳати билан сарой аҳли ва етти иклим подшоҳларининг ташаббуси билан ва Моний раҳбарлигида Баҳромни овутиш мақсадида етти рангда етти қаср бино қилганларини ва ҳафтанинг ҳар қунида бир қасрда мажлис қурганликларини баён этиб боради. Шоир бу билан ҳар нарсадан олдин шу Баҳромни тарбиялаш, унга танбех бериш ниятида етти мамлакатдан келган етти мусофир тилидан айтилган етти ҳикояни беради.

Биринчи мусофир ҳикояси. Ҳинд подшоси Жасратхоннинг Фаррух деган ўғли булади. У жуда ақлли, доно, илмли, ниҳоят даражада адолатли ва инсофли шахс. Фаррух тушида жуда гузал бир аёлни куради ва севиб қолади. Ҳар нарсадан воз кечиб, уни ахтариб кетади. Ниҳоят, бир қанча азоб тортиб, уни топади. Тушида қурган аёл Ахий деган бир саҳий кишининг хотини экан. Ахий кунда шаҳарнинг куча-қуй, харобаларини айланиб юрар ва ғариб, мусофирларни учратса, уйига олиб бориб едириб-ичирар, кийим-бош ҳадя қилиб жунатишни одат қилиб олган эди. Шу йусинда Фаррухни бир харобада учратиб қолади, уни уз уйига олиб боради, унинг кечаси қилган оху нолаларидан ишк дардига дучор булганини, шу туфайли ватани, тожу тахтидан айрилиб, овораликка тушганини англаб қолади. Эртасига уни маст қилиб, сархушлигида унинг-маҳбубасининг ким эканлигини билиб олади ва хотинини унга никоҳлаб бермоқчи булади. Лекин аёл Фаррухга бутун сирни айтади, Ахийни ғоятда севишлигини билдиради. Шунда Фаррух: “Мен билмаган эканман, энди сен менинг синглим булдинг” – дейди ва Ахийга унинг маъшуқасини поклигича топширади.

Ҳикояда Ахий тарафидан узига мансуб аёлни бошқага беришлик Навоий учун мақсад эмас, воситагинадир. Биринчидан, у Ахийнинг ҳимматини муболага билан курсатмоқчи. Иккинчидан, инсон эрки ва унинг ҳурмати жуда олижаноб ва муҳим нарса эканлигини курсатмоқчи булади, зотан Фаррух аёлнинг сузини эшитиши биланок уни уз севганига топширади ва шу билан фахрланади. Учунчидан, Баҳромга қарата Навоий аёлнинг эркини, озодлигини, унинг кадр-қимматини ҳурмат қилиш керак демоқчи. Баҳромнинг Дилоромга нисбатан булган ваҳшиёна ҳаракатини қоралайти.

Иккинчи мусофир ҳикояси. Зайди Заҳҳоб (заргар) деган одам жуда уста ҳунарманд булади. У олтиндан жуда мохирона фойдалана олади. У шоҳ саройида ишлаб, каллоблик килади. Тахт учун берилган олтиннинг анча қисмини уғирлайди. Зиндонга тушади, лекин ҳунари туфайли у ердан қочади. Қўстантанияга боради. Бутхонада ишлаб бутларни уғирлайди, олтин бутларни мис билан алмаштиради. Лекин бунда ҳам зиён-заҳматдан холи булади. Охири уз юртига қайтиб келади ва зиндонга тушиб ётади.

Рум подшоҳининг бир касали бўлиб, уни фақат Зайд даволай оларди. Подшоҳ уша дард билан ётган эди. Зиндонбанд унга Зайдининг пайдо бўлиб қолгани хабарини етказди. Шоҳ қимматбаҳо либослар юбориб, Зайдни чақиртиради. Зайд уз муҳолифларини подшоҳ томонидан жазога маҳкум этмагунларича зиндондан чиқмаслигини билдиради. Шоҳ унинг талабини бажаради. Зайд ҳаром йўл билан орттириб келган олтинларини уни зиндонга ташлаган подшоҳга тортиқ қилиб, юқори мартабага эришади. Бу ҳикояда Навоий ҳунарниги нимага хизмат қилишидан қатъи назар, унинг аҳамиятини қайд қилади. Шоҳни ҳушёрликка чақирмоқчи, ҳаром молни олганларни шу билан бирга, уша вақтдаги саройдаги каллобликни кораламоқчи булади.

Учинчи мусофир ҳикояси. Мисрда қатта бир бой одамнинг Саъд деган ўғли булади. У ниҳоят даражада одил, олим, ақли, тadbирли, меҳмондуст одам. Шаҳрисабзлик гузал ва ақли бир кизнинг овозасини эшитиб, шу киз томон йўл олади. Унга эришини учун йиғит бир неча шартни бажариши лозим булади, чунончи қимда қим дарбандларни ололса, яъни Катрондан қолиб чиқса, ҳақимнинг саволларига жавоб бера билса; жодугар золнинг сеҳрларини бекор қила олса – ушанга тегишга киз рози эди. Бу шартлар шу даражада оғир эдики, кўп одам уларни бажара олмай ҳалок бўлган. Саъд шу шартларни бажаришга киришади. Лекин у мақсадга яқин қолди, эришаман деб вақтдан олдин хурсанд була бошлайди, натижада иродаси бушашади, пайғани қулдан беради, маст бўлиб душман қулига тушади. Бир тасодиғина уни ҳалокатдан қутказади.

Бу ҳикояда Навоий мақсад орқасидан изчил бориш, ҳеч қандай ҳавф-хатардан қайтмаслик мард, сабрли, матонатли, журъатли бўлиш зарурлигини уқдиради. Шоир асосий мақсад қилиб севги ва севилишни олади, бу эса ҳикояни безайди. Иккинчидан, вақтидан олдин тантана қилмаслик зарурлигини қурсатади. Чунки бундай тантана

гайратни насайтиради, суръатни сусайтиради, шунга кўра мақсаднинг охирига қадар эришиш керак, сунгра тантана қилиш мумкин, деган фикрни илгари суради. Учинчидан, беҳуда, уринсиз мастликнинг зарарли эканини уқтириб утади.

Мисрлик бой, унинг уғли, шахрисабзлик киз, унинг шартлари, унинг шартларини бажармоқчи булганлар. Саъднинг ноҳуя ҳаракати – буларнинг ҳаммаси шахсларнинг, воқеаларнинг куплиги, хилма-хиллиги ҳикоянинг қизиқтириш хусусиятини таъмин этади. Шахслар ҳамда ҳодисалар бир-бирини тулдиради, чуқурлаштиради ва айни замонда, уларнинг бир-бирига узвий боғланиши ҳикоядаги ички ҳаракатчанликни оширади.

Ҳикоядаги тимсоллар орасида Саъд ажралиб гуради. Унда қаҳрамонлик ва журъат бор, қурқмаслик ва ҳамиша кўзланган мақсадга интилиш бор. Шу билан бирга унда ўз қилмишидан, ўз хатосидан керакли хулоса чиқариш фазилати ҳам бор. Бу ҳикоя орқали Баҳромга қарата Навоий: Саъд севгига содиқ бўлиб, ҳатто улимга тайёр туриб, севгилисини деди, унга эришишга ҳаракат қилди, сен эсанг, бир кичик нарса учун Дилоромни улимга маҳкум қилдинг, демоқчи. Шунинг билан бирга у маишатпарастликни қораламоқчи, унинг зарарли оқибатини Баҳромга қурсатмоқчи булади.

Туртинчи мусофир ҳикояси. Туртинчи ҳикояда Навоий саҳийликни, ҳалолликни, мамлакат, халқ манфаатига хиёнат қилмасликни улуғлайди. Мамлакат, халқ тинчлигини сақловчиларни олқишлайди. Одамларни ана шунга чакиради. Зулм ва зурлик билан ҳокимиятни сақлаб қолишга уринувчиларни қоралайди. Мамлакатда осойишталик ўрнатиш, йўлларни қароқчилардан тозалаш зарурлигини илгари суради, самимий, ҳар қандай қаршиликни енга оладиган севгини қуйлайди. Ёмонлик қабоҳатга нисбатан фаол муносабатда бўлиш зарурлигини уқдиради. Золимларга қарши фаол курашиш зарурлиги масаласини кўяди.

Жуна деган жуда одил ва инсофли шох булган. У шу даража одил ва инсофли эдики, халқнинг молу мулкани сақлашда тенги йўқ эди. Бир кун бир дехқон шохга бир сават нок тухфа қилади. Совга эвазига шох дехқонга ҳеч нарса бермайди. Бир неча кун утади, шохнинг ёдига қилган хатоси келади ва у ўз хатоси учун ўзини ноқулай сезади. Одамларига ўша дехқонни чакириб қелишни топширади. Дехқон келади. Шох дехқондан узр сўраб, нокнинг эвазига нима беришлиги лозимлигини сурайди. Дехқон шохдан бир болта ва бир арра талаб этади. Шох дехқоннинг ундан ранжиганини ва ўша нок дарахтини

кесиб ташлаш ниятида эканлигини фаҳмлайди. Вазирни чакириб, нок келтирилган саватга тулатиб, дехконга олтин беришни буюради. Вазир хомуш турганда шох икки баравар килиб беришни буюради. Бу ерда Навоий меҳнат ва ҳимматни кадрлай билиш зарурлигини кўрсатади. Иккинчидан, шохнинг хатосидан қатъи назар қанчалик одил ва инсофли эканини кўрсатади. Шундай шохнинг булишини орзу қилади. Навоий қичкина ҳикоя ичида ҳикоя бериб, қатта мақсадларни илғари суради.

Жуна узини дунёда энг қимматли ва сахий одам деб юрар эди, лекин Ҳиндистонга қарашли жойлардан бирида ундан ҳам сахий Масъуд деган одам борлигини эшитади ва унинг олдига боради. Масъуд бир неча кун зиёфат қилиб, унга қимматбаҳо хадялар беради. Шунда Жуна унинг одамгарчилиги, инсофи, қиммати, сахийлигига қойил қолади. Шу вақтда Жунага қарашли мамлакатда Жайсур деган одам ҳокимлик қилар эди. У ута кетган золим, мунофик одам бўлиб, халқ, мамлакат ундан жуда кўп озор чекар эди. Унинг вазирни Маллу ҳам ундан қолишмас эди. Жуна шу мамлакатнинг ҳокими қилиб Масъудни тайинлайди ва узи қайтиб кетади. Жуна кетгандан кейин бу икки мунофик Масъудга қарши зуравонлик йулига ўтадилар. Масъудни азоблаб улдириш пайига тушадилар. Уни зиндонга ташлайдилар. Масъудни улдиришдан бир кун олдин базм ташкил этадилар. Ҳикоя шу жойга келганда воқеа бошқа томонга йуналади. Маллунинг бир кизи бўлиб, зиндондаги жабрдийдаларга раҳми келар, доимо ёрдам қилиб турар эди. У Масъудни севиб қолган эди. Уни зиндондан қутқазиб ҳаракат қилса ҳамки, қулидан келмас эди. Унинг бу мақсади базм бўлган кун амалга ошади. Базм кун кечаси ҳамманинг мастлигидан фойдаланиб, Масъудни зиндондан чиқаради ва бирга қочади. Булар орқасидан чопар юборадилар, лекин чопар қувиб етолмайди, шу билан улар қутуладилар. Йўлда жуда кўп қийинчиликларга дуч келадилар. Очлик яланғочликдан роса азоб чекадилар. Ниҳоят, бир мамлакатга етадилар. Бу Жуна мамлақати эди. Масъуд Жуна билан учрашади ва воқеани айтади. Жунада ғазаб олови ёнади. Маллу билан Жайсурни келтириб, қатл қилдиради. Масъудни яна ҳоким қилиб тайинлайди. Улар мурод-мақсадларига эришадилар.

Бу ҳикояда Навоий уз даврининг бир неча энг асосий масаласини қамраб олади ва ёритади. Жуна ҳаётда бўлмаган, у шоир ижодкорлиги яратган ва орзу қилган шох тимсолидир. Жуна – одил, сахий, қимматли, душманга нисбатан шафқатсиз шохдир. Яхшига нисбатан

кунгли буш, ёмонга эса жуда шафкатсиз. Жунага карама-карши Маллу билан Жайсур куйилади. Улар – золим, халкни таловчи, хар кандай шафкат, киммат, инсофдан махрум. Тожу тахт олдида хар кандай инсонийлик хислатидан воз кечишга тайёр тубан шахслардир. Улар мамлакат тинчлигини поймол килувчилар замона зуравонларининг вакиллари дир.

Маллунинг кизи отасининг золим, мунофик булишига карамасдан, илгор тушунчали аёлларнинг умумлашган тимсолидир. У отаси килаётган ишларни коралайди, яхшиларга нисбатан меҳрибон. Отаси томонидан зиндонга ташланганларга ғамхурлик килади. Айни чоғда у тadbирли ва журъатли аёл. У уйлаб, сабр ва матонат билан иш куради. Уз максоди йулида изчил харакат килади ва шунинг учун ҳам у уз максадига эришади. Бу Навоий томонидан яратилган энг гузал, энг фаол харакат килувчи аёл тимсолдир. Шуниси диққатга сазоворки, аёл тимсолларининг ҳаммаси хар хил, бир-бирига ухшамайди, бир-бирини такрорламайди. Бу киз дод-фарёд килмайди, куз ёши тукмайди. У максад йулида фаол харакат килади. Шу киз хикоянинг марказида туради. Асардаги ички харакатчанлик жуда зур. Ёзувчи ҳам асосий эътиборни харакатга беради.

Умуман, хикоя ёмонларга нисбатан ғазаб билан тула. Жайсур билан Маллу улдирилгандан кейин, Навоий ажойиб бир хулоса чиқаради: ёмон, разил, бошкаларни улдириш хисобига яшайдиган котил одамнинг яшашга ҳақки йук, бундай одамлар йукотилса, ҳаёт чиройли ва ширин булади, дейди. Бу билан Навоий золим ва мунофикларга нисбатан шафкатсиз булиш кераклигини ҳамда узининг ҳаётни, ватанини, халк эркини қанчалик севгани ва шу хусусда ғамхурлик килганини ифодалайди.

Хикоянинг халк ижодига яқинлиги жуда зур, унинг бошланishi ҳам халк ижодидагидек. Халк ижодига хос булган хусусият хикоянинг энг асосий томони. Бунда адолат тантана килади, яхшилар максадга, эришадилар. Асарнинг энг муҳим хусусияти ва аҳамияти ҳам шунда. Хикояни асарга киритиш билан Навоий Баҳромга карата: Жунадек одил, сахий, кимматли бул; агар зулм ва зуравонлик билан машгул булсанг, адолатсизлик килсанг, тақдиринг Маллу ва Жайсурникига ухшаш булади; кизни кур, у қанчалик вафодор, қанчалик севадиган, қанчалик яхши; уни бошга кутариш керак сен эса шунга ухшаш аёлни улимга маҳкум этдинг демоқчи ва хоказо. Хуллас, Навоий севгининг олижаноб маъносини: яна бир бор қайд

килади, Баҳромни коралайди. Мамлакат иши билан машғул булиш керак мамлакат бирлигини саклаш зарур, касрда зулм қилинаётир – шундан хабардор булиб, зулм қилувчиларни жазолан лозим демокчи бўлади. Шундай қилиб, Навоий кичкина бир ҳикояда ҳам жуда муҳим масалаларни олға суради.

Бешинчи мусофир қикояси. Бешинчи хикоя ҳам мазмунининг уткирлиги, бадий кучи жихатидан тўртинчи хикоядан қолишмайди. Адан деган мамлакатда Жобир деган бир киши бўлади. У жуда золим, денгиз қарокчиси, девсимон одам. У ҳам денгизда, ҳам курукликда қарокчилик билан машғул бўлади. Азбаройи шафқатсизлигидан одам ўлдириш унинг учун жуда осон иш. Жобир узи учун денгиз қирғоғида катта боғ яратади, каср қурдиради, айш-ишрат қилади.

Навдар деган шоҳ ва унинг Меҳр исмли кизи бўлади. Бу киз хуснда ҳам, ақлда ҳам тенги йуқ бўлади. Меҳр денгиз саёҳатиға чиқшни орзу қилади ва йўлга тушади. Денгизда унинг кемаси Жобирга дуч келади. Жобир Меҳрни асир қилиб олади. Лекин Меҳрнинг гўзаллигиға қойил қолиб мафтун бўлади, уни қамамайди. Меҳр эркин юради.

Яман шаҳрида эса Нуъмон деган шохинг Суҳайл исмли ўғли бўлган. Суҳайл билан Меҳр бир-бирини севар эдилар. Суҳайл Меҳр олдиға боришға касд этиб, кемаға тушиб, Жобир томон йўл олади. Жобир билан Суҳайл уртасида катта жанг бўлади. Суҳайл қаҳрамонлик курсатади. Жобир снгилишини билиб, хийлага ўтади ва Суҳайл кемасини тешади. Кема гарқ бўлади. Суҳайлни Жобир ушлаб олиб, зиндонға солади. Фожиадан хабардор бўлган Нуъмон ва Навдар йўлга тушадилар. Навдар овға берилади, шу туфайли қушинидан айрилиб Жобирга асир бўлади:

*Шоҳни дерлар сипоҳ бирлан шоҳ
Шоҳ эмасдур йўқ эрса анда сипоҳ,
Шоҳға хайл ўлса фатҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса, бир кишидур.*

Нуъмон ҳам Жобирга асир тушади. Улар бир-бирларининг зиндонда эканликларини билмайдилар. Меҳр Суҳайлнинг шу ерда эканлигини билади ва озодлигидан фойдаланиб, уни қутқизиш тадбирини кура бошлайди. Аввало, у дармонсиз Суҳайлни боқади. Суҳайл узига келади, куч-қувватға қиради. Меҳр ёрдамида зиндондан озод

булади. Ниҳоят, Жобир билан Сухайл уртасида даҳшатли кураш бўлиб, Жобир енгилади. Сухайл уни банд этади:

*Боглади қулларин шитоб била,
Муни ул боглаган таноб била.*

*Солди филҳол ани ҳам ул чоҳ аро,
Бу дурур фаҳм табъи огоҳ аро.*

*Ҳар кишиким бировга қозғай чоҳ,
Тушғай ул чоҳ аро узи ногоҳ .*

Жобир зиндонидагиларга озодлик баҳин этилади. Улар орасида Навдар билан Нуъмонлар ҳам бор эди. Меҳр ва Сухайл орзуларига эришадилар, адолат тантана қилади. Жобир тимсоли зур маҳорат билан яратилган. У уша вақтдаги талончилар, карокчиларнинг умумлашма тимсолидир. Ҳикояда, умуман, карокчи ҳақида гап бормайди, балки катта карокчи, золим подшо кўзда тутилади. Жобир – ғоявий жиҳатдан ниҳоят даражада ярамас ва жисмоний жиҳатдан ҳам қуримсиз шахс. Жобирни шу хилда қилиб тасвирлаган Навоий, кизик бир тафсилга йул қуяди, узининг асосий фикрларидан, яъни яхшини борган сари яхши, ёмонни борган сари ёмон қилиб кўрсатишдан маълум даражада чекинади. Жобир золим, шафқатсиз бўлишига қарамасдан, Меҳрни, маълум сабабга қура, озод қуяди, гузаллик шу даражада зур! Бу билан, аввало, Навоий Баҳромга қарата: қур, ҳатто Жобир ҳам кизни озод қуйди, гузаллик олдида ҳатто Жобир ҳам асир тушди, сен эса Дилоромдек парини, унинг севгисини топтадинг, демокчи.

Меҳр ҳам ҳуснда, ҳам ақлда мислсиз. Тадбирли ва фаросатли, ёш тукишдан ҳаракат қилишни афзал биладиган ва мақсадга интиладиган шахс.

Сухайл эса – мард, ҳеч нарсадан қурқмайдиган, илм-ҳунар эгаси, ҳимматли одам. Зулм ва золимга қарши қурашувчи ботир. У Жобир билан икки марта тўқнашади ва ниҳоят енгади.

Навоий ҳикояда Навдар тимсолига алоҳида эътибор беради. Бу тимсол орқали уз даврининг илғор кишиси сифатида илғор фикрларни илгари суради. Қўпчиликдан ажралган шахс ҳечдир – афсонавий қаҳрамон одам Рустам бўлганда ҳам, бир киши бирдир, дейди.

Олтинчи мусофир ҳикояси. Олтинчи ҳикоя шартли ҳолда Мукбил ва Мукбир ҳикоясидир. Бу ҳикояда ҳам фольклорнинг таъсири яққол кузга ташланади. Мудбил билан Мукбир деган савдогар булади. Улар саёҳатга йул оладилар. Йулда кун кийинчиликлар курадилар. денгизда ҳалокатга учрайдилар, ниҳоят кирғокда бир тош устига битилган ёзувга кузлари тушади. Унда: «Шу ерда булок суви бор. Шу булок сувидан яхши, ростгуй одам ичса, очлик чанқоқлик азобидан кутулади, сувга шунгиса муъжиза, ажойиботлар куради. Елғончи одам ичса, жуда киска муддатга чанқоқдан кутулади, сувга тушса куяди», деб ёзилган экан. Мукбир – тоқатсизланади, сабрсизлик қилиб, оёқ қуйганда оёғи куяди. Мукбил сув ичади, сувга тушади ва сув остида қуйидаги ҳодисага дуч келади: Ажойиб безатилган қаср, ниҳоятда гузал, ифбатли маликалар. Улар орасида бири ниҳоят даражада гузал. Мукбил шу гузал билан қуришади. Малика зур меҳр-мухаббат, эҳтиром ва одоб билан Мукбилни кутиб олади, шароб беради. Қуп шароб ичишади, шунда Мукбил маликани узиники булишини илтимос қилади. Малика бир-икки кун сабр қилиш кераклигини айтади. Малика қанизларидан бирини қушиб, уни сайрга юборади. Шу орада Мукбилнинг кузи очилади; у қурган ажойиботлар, малика бир зумда гойиб булади. Мукбил бу ҳодисадан жуда хайратда қолади. Афсус қилиб, севги утида ёнади. Шунда тошдаги иккинчи ёзувга кузи тушади. Бу ёзувда: “Севги тузоғига тушган одам тезда бу жойдан жунаши керак акс ҳолда ҳалок булади”, - деб ёзилган экан. Мукбил билан Мукбир йулга тушадилар. Мукбир йулда яна бемаънилик қила бошлайди. Мукбил унга сабри, магонатли булишни насихат қилади. Шу орада тўлқин кутарилади. Буларнинг ҳаёти хавф остида қолади. Узоқдан кема қуринади. Булар шу кемага тушадилар. Кема қимсасиз, лекин мурдалар ва қимматбаҳо мол-дунё билан лиқ тўла экан. Мукбил кеманинг бир чеккасига ўтириб, на бойлик на ҳаёт ҳақида уйламай, уз севгилисининг ёди ва дарди билан банд булади.

Мукбир эса кемадаги уликларни сувга ташлаш, бойликнинг ҳисобини олиш билан овора булади. Шу аҳволда сузиб кетаётганларида, бир мамлакат подшосининг кузи кемага тушади. Кемада қимдир бор деб, одам юборади. Одамлар Мукбирни олиб келишади. Мукбир шохга, бу менинг кемам, кемада ҳеч қим йўқ, мен ва менинг қулимдаги бир одам бор, дейди. Шу онда шохнинг кузи олдида у ёрилиб улади. Мукбилдан воқеани сурашади. У булган ҳодисалар-

нинг ҳаммасини бирма-бир айтиб беради. Шоҳ уни ростгуй, юраги пок самимий севги эгаси, мард, журъатли булгани учун севиб қолади ва унга вазир қилиб олади. Қизи борлиги ва уни Мукбилга бермоқчи эканлигини айтади. Мукбил эса уз севгилиснинг борлиги, унга мафтунлигини айтади. Шоҳ қунмайди. Ниҳоят, Мукбил шоҳ қизини қуриб қолади. Шунда булок остидаги қаср, маликаларнинг маликаси қуз унгада тургандай қуринади.

Қиз унга: “Менинг ҳуснимга ёлғиз одамлар эмас, жинларнинг подшоҳи ҳам ошиқ булган. Менинг бетоблигим боиси ҳам ушалар эди. Жинлар подшоҳи менга етиша олмай оғир қасал булган экан, уни юпатиш учун «симе» усули билан менинг қасрим қаби қаср бино қилиб, менинг худди узимга ухшаш ҳайкал ясаб тахт устига урнатганлар. Сенинг қурганинг шу бўлиши керак”, – дейди. Мукбил эшитганларидан гоят хурсанд бўлади. Улар мурад мақсадларига эришади. Воқеанинг бундай басн этилиши ҳам Навоийнинг фольклордан қанчалик яхши фойдаланганлигини кўрсатади.

Ҳикоянинг марказида дўстлик ва ростгуйлик масаласи туради. Дўстликни бузган, дўстликка рўя қилмаган, дўст ва дўстликни ҳимоя қилмаган одам, албатта, бахтсизликка учрайди, ҳалок бўлади деган фикр илгари сурилади. Мукбил тимсолини безайдиган энг муҳим нарса – унинг виждонлиги, сабр-тоқатлиги, дўстга содиқлиги, ростгуйлиги. Мукбил қандай шароитга тушмасин, сўз нима ҳақида кетмасин, ростгуй бўлади, рост сўзни айтади. Шунинг учун у сувга туша олади, бахт қалитини топа олади, шоҳнинг мухаббати, ҳурматига сазовор бўлади, уз орзусига – севгилисига эришади. Бу билан Навоий одамларни дўст, ростгуй бўлишга чақиради.

Сувости қасридаги малика билан суҳбатда Мукбил сабрсизлик кўрсатади. У малика айтган қанизак билан кетади. Бу ерда тоқатсизликни қоратайди. Маликанинг Мукбилни қанизак билан юбориши ҳам унинг иродасини синаш, сабрсизлигини қоралаш учун эди.

Мукбир эса Мукбилнинг тамоман аксидир. У, аввало, ёлғончи, дўстликни билмайдиган, дўстлик қондаларини топтайдиган инсон, инсоннинг қадр-қимматини билмайдиган, ҳурмат қилмайдиган шахс. У бойликни ҳар нарсадан юқори қўяди. Унда ҳеч қандай одамгарчилик йук. Унга яхшилик қилган, содиқ дўст ҳисобланган Мукбилни подшоҳга қўлим деб танитади. Унинг қилмишлари, ярамас сифатлари эса унинг узини ҳалокатга олиб келади. Бу билан Навоий ёмонликни

охирӣ ёмонликка олиб келади демокчи. Ҳикоя узининг мураккаблиги билан бошқа ҳикоялардан ажралиб туради. Ҳикоя қоидаларнинг бири-бири билан ички боғланишида дастлабланок ихтилоф чиқади ва у охиригача давом этади. Бу ихтилоф янги-янги ҳодисалар ҳисобига кенгайиб, чуқурлашиб, кескинлашиб боради.

Бу ҳикоя ҳам кутаринки руҳ билан суғорилган. Унда ҳақиқий инсон улуғдир, у, албатта, ғолиб чиқади, ҳақиқат, адолат тантана қилади, деган ажойиб ғоя бадий талқин этилади ва ҳикоянинг асосий мавзуйини ташкил этади.

Еттинчи мусофир ҳикояси. Еттинчи ҳикоя у қадар мураккаб эмас. Ҳикоя қилувчининг айтишига қура, Хоразм мамлакатада ниҳоят даражада гузал бир киз бор. Қизнинг санъатда тенги йук. Ҳамма унга ошиқ, лекин у ҳеч кимга қуринмайди. У ҳаммаша ғам-аламда. У айниқса ўз санъати билан ҳаммани мафтун қилади. Бир олам ҳаракат қилиб, йул топиб, ўша кизга шогирд тушади ва киз уз бошидан кечирганларини унга айтиб беради.

Баҳром бу ҳикоядан ўз Дилоромини таниб олади. Уни уз олдига олиб келтиради ва яна аввалгидек айш-ишратда давом этади. Баҳром тобора турли қусурлар ва жиноятлар ботқоғига бота боради ва оқибатда, юқорида баён қилингандек дахшатли ҳалокатга учрайди.

Асарнинг охирида Навоий тушида Баҳромни кўради. У билан суҳбатлашади. Тирикликдаги қилган ишларидан Баҳром афсусланади ва Навоийга, жумладан, шу сузларни айтади: «Шоҳингга айт, эзгу ҳисларни ургансин. Яхшилик учун, халқ ва мамлакат аҳволи учун қайғурсин». Навоий бу билан қичкина, лекин ғоят таъсирли таъкидни беради. Шоҳлардан ғазабланади, уларга қарата аччиқ киноя қилади.

Шоир бу достонини шундай юксак умид билан тугаллайди:

*Халққа зеби торақ айла ани!
Уқўғонга муборак айла ани!*

*Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлимни харидор эт!*

Навоий мамлакат, халқ тақдирига қайғуради. У зига сиғмас алам билан «Сабъаи сайёр» асарини ёзади. Ақли, идроки, қалами билан шиддатли жанг олиб боради. Зулматни, ёмонликни йуқотиб, ёруғлик яхшиликни барпо қилишни орзу қилади. Ёруғлик нурининг бошқа

мамлакатларга ҳам стиб боришини умид қилади. Бу ерда ҳам Навоийнинг тор доирадан чиққан ҳамманинг тақдири уни кизиктирганлиги куринади.

«Садди Искандарий»

«Садди Искандарий» Навоий “Хамса”сига кирган бешинчи, энг сунгги достони бўлиб катор масалаларда алоҳида хусусият ва фазилатлари билан аввалги дostonлардан ажралиб туради. У, биринчи томондан, ундаги бош ғоя ҳамма халкларни шоир тушунчасидаги зулм ва зулмкорлардан, разолат ва тутқунликдан кутқариш бўлиб, бу ғоя одил шоҳ томонидан амалга оширилади. Иккинчи томондан, унда дostonнависнинг бир катор фалсафий фикрлари, табиёт фанининг бирмунча масалаларига оид карашлари ўз аксини топган. Бинобарин, дoston мустасно илмий аҳамиятга ҳам эгадир.

“Садди Искандарий” Хамсадаги энг катта дoston ҳисобланади. Дostonнинг 1-14 боблари муқаддимадан иборат. Уларда анъанавий киришлар, “Хамса” ҳақида, сўз таърифида, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийлар тўғрисида, Султон Хусайн Бойқаро ва Бадиуззамон Мирзо мадҳида, тарих илми ва қадимий Эрон шоҳларининг сулолалари борасида сўз кетади.

Дostonнинг асосий қисмида Искандарнинг ёшлигидан яхши тарбиялангани, улуғ донишмандлардан таълим олганлиги, қуп илм ва талай ҳунарларни эгаллаб, маънавий балоғатга эришганлиги марок билан ҳикоя қилинади. Искандарнинг отаси Файлакус улғач, Рим халқи уни билимли ва заковатли, адолатли ва иродали бўлгани учун подшоҳ қилиб кутармоқчи бўладилар. «Мен шоҳликка лойиқ эмасман, уни уйда қила олмасман, мени маъзур тутинг», – дея мурожаат қилади. Халқ Искандарнинг узрини қабул қилмайди, у ҳам халқ ризолиги учун подшоҳ бўлишга рози бўлади. Арасту Искандарнинг бошига тож қийдиради ва Балинас билан уни тахтга ўтқаздилар. Искандар кечалари Арасту ва бошқа донишмандлардан илм ўрганади, кундузлари эса адолат билан эл-юрт сўрайди. Мамлакат осойишталиги ва фаровонлиги, ободончилик ва илм-маърифат йўлида тинмай бош котиради. Ана шуларни шоир алоҳида таъкидлаб ўтгандан сунг Искандарнинг саргузаштини баён этади. Искандар Фарангистон, Қрим, Акдамус, Миср, Ирок, Ажам, Ироқи Араб, Шом, Халаб, Яман, Форс Хоразм, Черкас, Гуржи, Фархар, Мовароуннахр, Чин, Ҳинд,

Хуросонни забт этади, бу ерларда Искандария, Самарканд, Хирот ва Рай шаҳарларини бино қилади, ҳамма ерда осойишталик урнатади.

Навоий Искандарнинг юришларини, унинг айниқса, Эрон ва Кашмир шоҳлари билан тукнашувини муфассал ҳикоя қилади.

Эрон шоҳи Доро жуда катта подшоҳ булиб, ҳатто Искандарнинг отаси Файлакус ҳам унга тобе экан. Искандар тахтга чиккандан сунг унга хирож туламай қуйган, хирожни талаб қилиб келган Доронинг элчилари Искандарни уната олмай қайтадилар. Дарғазаб булган Доро Искандарга «у ҳали бола човган ила туп уйнасин, менинг кунжут доналаридек сонсиз лашкарларимдан кўрксин» деган размда бир човган бир туп (копток) ва бир қоп кунжут бериб юборади. Искандар буни англайди, лекин элчига булакча муомала қилади: туп - юмалок, илм аҳли ер курраси тугарак эканлигига амин булганлар. Доро бу тупни юбориб, бутун ер юзи меники эканлигини эътироф этибди, дейди. Кунжутни товукларга сениб, уларни сийшини кўрсатиб эса, Искандар дейдики: «Гарчи Доро қўшини кунжут доналаридек беҳисоб эсалар ҳам менинг аскарларимга смиш буладилар. Энди улар орасида уруш хавфи туғилади. Шу ерда Навоий махсус бобда Искандар билан Арасту ораларида суҳбатларини баён этади. Шоир бу бобда Арасту тилидан одамлар орасида буладиган ҳар қандай низо зарардан бошда нарса келтирмайди. Бунга нисбатан арбоблар орасидаги адоват, хусумат яна ҳам купрок зиён, захмат етказди. Агар душманлик шоҳлар уртасида пайдо булса, у вақт жуда куп фалокатлар юз беради, дея ҳар қандай адоватни қоралайди.

Искандарнинг: “Низонинг бирор фойдали томони борми?” деган саволига Арасту: «Агар бирор киши бирорга нотўғри, номуносиб ишни қилса, бу ишдан купчиликка, халққа зарар етгудек булса, лекин у кишига бу ишдан қайтариш учун қилинган насихат ва ўғитлар қор қилмаса, ундай кишидан қолиб кела оладиган, уни уша оқибати зарарли ишдан қайтара оладиган киши низолашса, бу ҳолда низо ақлга мувофиқ булади», – деб жавоб қилади.

Доро Искандарга қарши қўшини тортади. Искандар ҳам жанг ҳозирлигини кўради. Урушнинг биринчи куни кечаси Искандарга Доро амалдорларининг имзоси билан махфий мактуб келтириб берадилар. Маълум булишича, уларни Доро махв этмокчи булади. Шунинг учун улар Дорони улдириш қасдида эканлар. Искандар мактубга жавоб қилмайди. Эртаси улар Дорони қилич билан уриб оғир ярадор қиладилар. Искандар Доро ёнига боради, булган гапни унга айтиб

беради. Доро унга васият қилиб уч нарсани утинади: бири, уша икки хиёнатчини улдиргай, иккинчиси, Доронинг кавми-кариндошлари, яқинларига зиён еткурмагай; учинчиси, кизи Равшанакка уйлангай.

Доро оламдан утади. Унинг васиятини Искандар бажо келтиради. Шу ерда Навоий махсус боб очиб, унда шохларни ҳар бир киши билан унинг холи ва имкониятига караб иш бажаришлари, муомалада ёмонни яхшидан ажрата билишлари лозимлигини уктириб утади. Уларни ҳамиша халқ холидан огоҳ булишга, умуман, халқни доимо узларидан рози булишларини таъмин этишга даъват этади.

*Эрур ит сафолига қўймоқ сомон –
Ҳамону, сунгак отқа солмоқ ҳамон.*

*Бурига киши тўма қилса қузи,
Узига бало ҳосил айлар узи...*

*Муносиб эмас тоз бошига тож.
Тумога нутуқчига не эҳтиёж...*

*Йилон жайб аре солмоқ этма ҳавас,
Ким охир йилондур бу, тасбиҳ эмас...*

*Яна бир дағи турфа сурат дурур,
Ки шаҳ билмак они заруратдурур.*

*Бу ким, тўтса ҳар кимса таврини пос,
Фаросат билса булса жавҳаришунос.*

*Қўруб лаъл, аҳгар гумон қилмаса,
Ҳам аҳгарни гавҳар гумон қилмаса.*

*Жудо қилса хирмуҳра ферузадин,
Бутун чини улса синиқ қўзадин...*

*Ва сар илгига тушти донишвор эл,
Фунун ичра оройиши кишвар эл.*

*Керактур алар бирла навъе маош,
Ки хотирлари топмагай қўп харош.*

*Йуқ улким карам кургаю бас киром,
Керак рози андин хавосу авом*

*Агар шоҳдин халқи хурсанд эмас,
Адув қасди қилса хирадманд эмас*

Искандар Доро мулки ва хазинасига эга булади. Лекин у “халқ ва сипоҳ манфаатдор бўлмаган хазина, ундаги жавоҳирлар кераксиз тошларгинадир, мен учун халқ хазинадир”, дея инъому эҳсонга киришади. Узининг халқпарвар шоҳ эканини яна бир бор намоён қилади. Сўнгра Искандар барча мамлакат шоҳларига нома юбориб, уларни итоат қилишга чакиради. Ҳинд ройи, Кашмир шоҳи ва Чин хоконидан булак куп шоҳлар Искандар ҳукмига буйсунадилар. Уларга қарши юришни кукламга қолдириб, Искандар Қорабоғда кишлашга қарор қилади.

Шоир «Киш таърифи» деган махсус бобда табиатнинг гузал фасллари билан саналмиш кишининг ғоят жозибали тасвирини яратади.

Баҳор бошланиши билан Искандар Хуросонга юради. У ерда Ҳирот шаҳрини бунёд этади. Навоий шу муносабат билан уз она юртининг жуғрофий тузилиши, иклими ва гузаллигини ниҳоятда самимий баён қилади. Энди Искандар Мовароуннаҳрга йўл олади. У ерда Самарқандни бино қилади. Сўнгра Кашмирга равона булади. Кашмирда Искандар темир дарвозали ғоят мустаҳкам қурғонга дуч келади. Уни оддий хужум билан ололмасликларига амин бўлгач, лашкари ичида доим бирга олиб юрадиган беш юз донишманд, олимларни, жумладан, уларнинг тadbирлари ва Искандарнинг энг яқин суҳбатдошлари – Афлотун, Арасту, Балинос, Арамидус, Шаминос, Клинемун, Волис, Фарфурнус, Сукрот ва Хурмусларни йиғиб маслаҳатлашади. Улар калъани портлатиш учун ичига симоб ва бошқа дорилар тулдирилган думалоқ тўп ихтиро қиладилар. Тўпга фатила орқали ут ёкиб уни калъага отадилар. Тўп портлаганда ундан даҳшатли овоз, шуъла, ҳид ва дуд чиқади.

Бир қанча ғўир саргузаштлардан сўнг Искандар Кашмир шоҳи Маллуни ўғли Феруз ва қизи Мехроуз билан бирга асир қилади. Маллу тез орада вафот қилади, унинг ўрнига Ферузни шоҳ кутариб, Искандар Мехроузни олиб Ҳиндистон томон йўналади.

Кашмир воксасидан сабоқ кутарган хинд шоҳи ўз донишмандлари маслаҳати билан урушсиз таслим бўлади..

Искандар Ҳиндистон халкига кўп эҳсонлар қилади, икки йиллик солиқлардан озод қилади ва хинд донишмандлари илтимоси билан Ҳиндистонда Ройни шохлик урнида қолдиради. Бу ўринда Навоий «Афвнинг фазилати...» ҳақида қимматли фикрларни баён этади.

Искандар қишда сафар қилмас эди, шу сабабли у ўз лашкарлари билан Ҳиндистоннинг Нигор деган ўрмонли ерида қишлаб, баҳор бошланиши билан Хитойга қушин тортади.

Чин ҳокони қушинида пайдо бўлади. Буни сезган ҳокон элчи либосига уралаб Искандар ҳузурига боради ва итоат қилишдан бош тортгани учун узор истайди. Искандар билан ҳокон ораларида яраш битими тузилади ва ҳокон Искандар шарафига дабдабали зиёфат беради. Ҳокон Искандарга қилган ҳадялар орасида иккитаси, айниқса, хайратомуз эди: бири икки юзли қуш, номи «Меҳр ойин» ёки «Ойинаи чин», иккинчиси – гузал қанизак – Лубати Чиний.

Қушнинг ойга ўхшаш томонида рост гапирган одамнинг акси қуринар, ёлғон айтувчи эса қуринмас эди. Унинг қуёшга ўхшаш томони эса бадмастлик қиладиган одам башарасини бузиб қурсатар эди. Навоий гузал қанизакни ниҳоят даражада жозибали, тамоми илм ва санъатда тенгсиз, ҳатто ҳарбий ишларда ҳам ғоят салоҳиятли қилиб тасвирлайди.

Искандар «Ойинаи чин»дан марокланиб ўзи ҳам шунга ўхшаш нарса кашф этиш орзусига тушади. У ўз олимларини икки гуруҳга бўлади. Бир гуруҳга Афлотун ва Сукрот, иккинчи гуруҳга Арасту ва Букрот раҳбарлик қиладилар. Искандар эса ҳар иккала гуруҳ билан ишлайди. Тадқиқотлар натижасида бир гуруҳ олимлар юлдузлар оламини қузатувчи, уларнинг баландликлари даражасини улчовчи «устурлоб» деган асбоб ихтиро қиладилар, иккинчи гуруҳ олимлар эса бутун дунени ўзида акс эттирувчи «Ойинаи жаҳоннамо»ни кашф этадилар. Бу кашфистлар эвазига Искандар ва Чин ҳокони олим ҳамда ҳақимларга жуда кўп эҳсон, инъомлар берадилар. Искандар ҳатто уларга Рум мамлакатини ҳадя қилади. Энди Искандар ўзига инъом қилинган Маллуннинг кизи Меҳрнос ва Доронинг кизи Равшанакни никоҳлаш туйи маросимини бошлаб юборади.

Туйдан кейин Искандар Равшанакнинг олий насаби учун унга эътиборда афзаллик беради. Бундан қайғуга тушган Меҳрнос рашқ утида ёнади.

Шоир Шарк аёлларига хос ифбат ва маъсумалик ҳолатларини гоёя ҳаётий тасвирлайди. У Меҳрноз тилидан муҳаббат насабнинг олий ёки пастлигига караб эмас, аёлнинг ақл-заковати ва ширин муомаласи, бир сўз билан айтганда, унинг гузал инсоний фазилатларига мувофик бўлмоғи лозим. Зотан, ниҳоят юксак даражадаги хусн ҳам бахтли бўлишга етарли асос була олмайди деб Искандарнинг «Равшанак насаби туфайли кунрок муҳаббатга дарди бор», деган сузларини рад этиб мурожаат қилади:

Бу сўзнинг муҳаббатга не дахли бор?!
Ки ишқ ичра шаҳлиққа йук эътибор...

Насаб бирла булса анга шоҳлиқ,
Ҳасаб бирла етмиш менга моҳлиқ.

Анинг тожи кишварга булса хирож,
Менинг оллима бош қуяр аҳли тож.

Не ҳуш дебдур ул дардманди фироқ,
“Ки оз бахт, кун ҳусндии яхшироқ”.

Искандар Меҳрнознинг ақли ва сузларининг мантикийлигига таҳсинлар уқийди ва унга маҳкам кунгил боғлайди. Сунгра Искандар Мағриб томон йул олади, кун дарё ва шаҳарларни тобе қилади. У йулда бир чулға дуч келади, унда яшовчи итдек, лекин чумоли шаклидаги даҳшатли ҳайвонларни куради. Искандар уша ерликлардан бу иклим ахволини суриштиради. Бир одам чулнинг ҳалиги ҳайвонлар яшайдиган кисмидан нарида гузал чаманзорлар борлигини ва у ерларда ваҳший одамлар яшашлигини, гоҳ-гоҳ бу томонларга келиб, аҳолига озор беришларини, улар ун кун босим ухлар, ун кун сирасига бедор эканликларини, ухлаганларида эса чумоли шакли ҳайвонлар уларни куриклашини айғиб беради. Ваҳшийлар мамлакатининг нариги чегарасида икки буюк тоғ бор булиб, бири – қизил олтин, иккинчиси – тоза кумушдан экан. Аммо ваҳшийлар у томонга ҳеч бир одамни йулатмас эканлар.

Искандар ваҳшийларга карши уруш очади. Унинг энг зур паҳлавонлари бирин-кетин асирга олиниб, аҳвол гаранглашиб бораётган бир вақтда никобдор паҳлавон майдонга кириб келади. Искандар қахрамонлик муъжизаларини курсатган бу баҳодирнинг ким экан-

лигини билиш учун юзидан никоб кутарса, у Хитой хокони тухфа килган канизак – Лубати Чиний экан. Искандар унинг харбий ишларда мохир эканлигини эшитган эди. Лекин худди шу сифати хуш келмай, канизак Искандар эътиборидан четда колган эди. Шох канизак шарафига катта зисфат беради ва унга мафтун булиб қолади.

Искандар ўз ватани – Румга кетаётганида Қирвон улкасига дуч келади. У ерда оч-яланғоч халқ ва вайрона кулбаларни кўради. Маълум булишича, бу ер аҳолиси йилига икки марта катта тоғ орқасида истикомат қилувчи яъжуж-маъжуж деган сон-саноксиз вахшийларнинг хужумига учраб турар, хужум вақтида улар аҳолини талаб, уй-жойларини бузиб, одамларни еб кетар эканлар. Искандар бечора аҳолини ана шу яъжуж-маъжужлардан халос этиш ниятида лашкарлари ва бутун ер юзидан таклиф этилган мутахассислар билан олти ой машаққатли меҳнат чекиб “садд” (баланд тўсик, девор) қурдиради. Шундай қилиб, машҳур “Салди Искандарий” қад кутаради. Буни Павоий юксак маҳорат ва катта мароқ билан ҳикоя қилади.

Искандар ватани Румга қайтади ва тахтига утиради. Шу ерда Павоий Ватан ва унга муҳаббат ҳақида ғоят самимий ва жушқин парча беради. Ўз фикрини далиллаш учун бир қабутарнинг ўз ғариб ошёнини подшоҳнинг олтин қафасидан афзал қурганини ифодаловчи гузал ҳикоя келтиради.

Искандар кўпдан орзуси денгизлар ва ундаги оролларни фатҳ қилиш учун уч минг кема ясашиб, сафарга чиқади. Шоир бу муносабат билан Сукрот тилидан ернинг юмалоклиги, уни денгизлар ихота қилиши, хар денгизнинг ўз хусусияти борлиги ҳақида муфассал фикр юритади.

Искандар бир йилу тўққиз ой сувдаги сафар машаққатларини чекиб Муҳит денгизининг «маркази»га етиб боради. Шиша сандик кашф этиб, унда денгиз тубига тушиб талайгина ажойибот ва ғаройиботларни томоша қилиб чиқади. Бу сафарда Искандар ниҳоят даражада толикади. Айниқса, у кирғокка чиқканда қурукликнинг хавоси унинг хасталигини оғирлаштиради. Искандар ўлими олдидан онаси – Бонуга мактуб ёзиб, ундан йиллар мобайнида узокларда юриб ўз фироқида қуйдиргани учун ўз сураида ва донишмандлар – ҳакимлар билан биргаликда мамлакатни адолатга асосланиб бошқаришни васият қилади. Искандарнинг тобутини Искандарияга олиб бориб дафн қилдилар.

Достон шахзода Музаффар Хусайн мадхи ва унга насихат билан гугалланади.

Алишер Навоий бу достонида ҳам бошка асарларидаги каби умри буйи орзу қилгани, унинг мақсади булмиш – бутун дунёни ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодатига бағишлаган одил подшоҳ хақидаги гоёсини энг ёрқин ва атрофлича ифодалайди. Шунинг билан бирга ана шундай шох ила боғлиқ ҳолда озодлик, тинчлик, адолат, фаровонлик, ободончилик, илм-маърифат, фан ривожини каби илғор гоёларни ҳам тараннум этади.

Искандар – Навоий ҳаёлидаги унинг орзу-умидларининг энг сарасини узида мужассамлаштирган. Шоир Искандар тимсолини яратиб киришар экан, уни энг аввало уз даври ва келгуси авлод шохлари, ҳукмдорлари учун ибрат манбаи бўлишини кўзда тутди. Шу мақсадда Навоий достонга бевосита XV асрдаги сиёсий вазият, ҳаётини воқеалар, уша давр шарт-шароити, урф-одати, анъаналарини сингдиради.

«Садди Искандарий»да тасвирланган бош қаҳрамоннинг ҳазина ишларида мустаҳкам тартиб урнатиши, олим ва фозиллар маслаҳати билан иш қилиши, ҳар нарсада ақлга суяниши ва шу каби лавҳаларга эътибор берилса, Навоий уз даври учун фавқулотда муҳим масалалар юзасидан фикр юритганини қуранимиз.

Маълумки, Навоий салафлари Искандарни шох, олим ва пайгамбар қиёфасида тавсиф этганлар. Навоий эса Искандарни шох, олим ва олижаноб инсон сифатида талқин этади. Искандарни безайдиган фазилатлари орасида энг биринчи уринда унинг адолатпарварлигини мадҳ этади. Асар қаҳрамони –кишига илм-фан етказадиган маънавий бойликни тожу тахт, жавоҳирлар тула ҳазиналардан устун қўяди. У – бутун ҳаёти, фаолияти давомида олимлар, устозлар билан маслаҳат иш қирувчи тадбиркор шох. У зулумкор амалдорга кескин шавкатсиз, меҳнат қилишлари ва илм аҳлига эса бениҳоя мурувватли ва меҳрибон.

Искандар истеъдодли ва синчиков олим, маърифат ва фан ахиллари ҳомийси ва устози етказадиган Пакуможисдан (Никомахос) бешад минатдор. У доимо Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон), Сукрот (Сократ), Аскалинус (Искилину), Букрот (Гиппократ), Хумус (Гермес) ва Файсоғус (Пифагогр)лар билан ё кенгашади, ё ҳамкорликда ишлайди, ё уларни ижодий кашфиётлар сари руҳлантириб туради.

Афлотун ва Сукрот раҳбарлигида бир гуруҳ олимлар юлдузлар оламини кузатувчи “устурлоб”ни, Арасту ва Буқрот бошчилигидаги олимлар ер юзидаги барча ходисаларни курувчи “Ойнаин жаҳоннамо”ни ихтиро қиладилар. Яна бир қанча олимлар турли мамлакатларнинг габний ва жуғрофий ҳолат ва хусусиятларини урганиш билан шуғулланадилар, йўлларда масофани билдирувчи белгилар урнатадилар.

Алишер Навоий “Садди Искандарий”дан аввалги дostonлардаги каби бунда ҳам олижаноб аёллар тимсолини маҳорат билан яратгандир. Искандарнинг онаси Бонуға шоир жуда сикик урин ажтатган бўлса-да, уғлининг унга булган хурмати ва узиға жалб этади. Бонуғоят мулойим ва беҳад меҳрли. У Искандарнинг дафн маросимида чуқур ва аламли фарёдини ичига ютиб уғлининг васиятиға амал қилишда, яъни сабр ва тузим кўрсатишда узиға етарли куч ва метин ирода топа билган оқила аёлдир. Уни шоир ишонарли ва жозибали қилиб тасвир қилади.

Бонуғалининг таъзиясига келган етти олимнинг Искандар ҳақидаги фикрларига кулоқ осадди, уларнинг таҳсинларини қабул қилади. Олимлар ёрдамида Бону Румни ўз зиммасига олади.

Меҳрнос Искандардек жаҳонгир шоҳ олдида ўз инсоний ҳуқуқи ва кадр-қимматини, соф севғиси ва орзу умидларини дадил ҳимоя этишға журъат эта олган, бу йўлда муваффақият қозона олган маликадир.

Луббати Чиний эса тенги йўқ жасоратли киз. У никоб остида жанг майдонининг ваҳшийларни мағлуб этган, узининг мардоналигини, чакқонлиги ва бошқа юксак инсоний фазилатларини Искандар қаршисида камтарона намоён қилиб унинг хурматиға сазовор булган гузал қаниздир.

Асарда Навоий ҳалқ оғзаки ижодидан, унинг бойлиқларидан кенг фойдаланган. Дostonдаги Искандарнинг Равшанак ва Нозмеҳрга уйланиши пайтида айтилган уланлар:

*Мўғанний тўзуб чинға вазнда чанг,
Наво чекки, ҳай-хай уланг, жон уланг.*

*Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!*

достон байтларига киритилган халк макол ва маталларини:

*Тааммул била хом пайдо булур.
Тахаммул била гура ҳалво булур.*

ёки:

*Не ҳуш дебдур ул хирадманди фироқ,
Ки: "Оз бахт-қун ҳусндин яхшироқ".*

халк қушиклари фикримиз далили була олади.

Шоир бошка достонларидаги каби бу достонида ҳам асарнинг асосий ғояси ривожига ёки уни очишга хизмат қилувчи ажойиб ҳикоялар бериб боради. Уларнинг баъзилари ҳақида урни билан айтиб утилди. Фикримиз далили учун бу ерда бир ҳикояни келтирамыз.

Искандар фатх қилган мамлакатлардан бирига раиятпарвар кишини шоҳ қилиш ниятида шунга лойиқ одам қидиртиради. Бир вақтлар тожу тахтни қабул қилмай улкадан чиқиб кетган бир кишини топиб келтирадилар, у қўлида икки сўнғак кутариб, Искандар ҳузурига келади. Искандар ундан сўнғаклар ҳақида сўзлаб беришга амр қилади. У жавобда:

*Деди: "Гурлардин қилурда гузар,
Неча бу сўнғакларга солдим назар*

*Замиримга лекин ниҳон қолди бу,
Ки шахнинг қакдур, гадонинг қак?*

*Чу ўлганда бирдур бу икки матоъ,
Тирикликда нечун қилурлар низоъ?"*

Искандар бундай жавобдан у ақли эканини англайди ва унга шохликни таклиф қилади. Бунга жавобан у одам тўрт шартни борлигини айтади: бири шундай ҳаёт булсаки, унинг сўнғти булмаса; иккинчиси – шундай йиғитлик булсаки, у қариликка алмашмаса; учинчиси шундай бойлик булсаки, у ҳар қандай ҳаромликни рад этса; тўртинчиси, шундай шодлик булсаки, мотам асло булмаса.

Искандар ҳайратда қолади ва айтади:

*Ки бу дайр аро топсанг огоҳлик,
Санга фақр берди, менга шодлик.*

*Агарчи мени айлади аржуманд,
Сенга берди ҳимматни мендин баланд.*

Хулосаки, Навоий бу достонида ҳам узининг нодир ҳикоянавис эканлигини яна бир бор курсатди. Бу достонида Навоий Шарқда биринчи булиб уни барча халқларнинг тақдири кизиктирганини баён этади. Уларни чидаб булмас зулм ва ғоят оғир муҳтожликдан кутқариш орзусини илгари суради. Бу ишни асарнинг бош қаҳрамони Искандар зиммасига ва унинг бир қанча халқларнинг вакилларида ташкил топган лашқарига юклайди. Шоир Искандарга қарата айтади:

*Шаҳким, адл анга бунёд улур,
Натижа буқим, мулки обод улур.
Чу мулк ўлди ободу халқи ганий,
Яқиндурки, маъмур улур маҳзани*

ва Искандар буни амалга оширади.

Шоир шу билан алоқадор ҳолда узининг тасавуридаги мукамал шоҳ ҳақидаги қарашларини атрофли ҳолда ифодалайди. Бу, улуғ мутафаккирнинг илмий ҳаёли эди.

Асарнинг иккинчи асосий масаласи Навоий даври учун мустасно аҳамиятга эга булган марказий давлат ғоясини тарғиб ва тараннум этишдир, халқ манфаатига мамлакат бутунлиги ва осойишталигига қарши қаратилган, бебошлик билан машғул булган ихтилофчиларни жиловлаш мамлакатни идора этиш ишини марказлаштириш, одил ҳукмдор кулида туплаш ғоясини уртага тапшириш.

Учинчи асосий масала даврдаги илм аҳллариинигина эмас, улардан бошқа кўпларнинг фикр ҳаёлини банд этган ва ҳал этилиши жамиятнинг яхшиланиши ва тараккий этишига ёрдам берадиган бир қанча илмий, фалсафий муаммоларни ёритишдир. Юлдузлар олами ҳақидаги, хилқатнинг турт моддий унсурдан иборат эканлиги, борликнинг ўзгаришда, ривожланишда бўлишлиги табиатнинг моҳияти ҳақидаги ва унинг инсон бахт саодатининг манбаи эканлиги ҳақидаги фикрлар шулар жумласидандир.

Хуллас, дostonда Навоий қатор масалаларда уз даври савиясидан ғоят баланд кутарилади. Энг илғор орзуларни тараннум этади. Ажойиб халқпарварлик ва тараккийпарварлик фикрларини қўллайди.

Шундай қилиб, дostonда асосий адолатга асосланиб туриб мамлакатда тинчлик урнашиш, унинг бирлигини таъмин этиш, уни обод қилиш, кенг маънодаги дустлик – халқлар дустлиги ва эркинлиги, инсонпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари илғари сурилади.

“Садди Искандарий” дostonи унда улуғ Навоийнинг жамият таракқиётига ижобий таъсир курсата оладиган, бинобарин, жамият учун хизмат қила оладиган хаёл-орзулари, юксак идеаллари уз ифодасини тошгани учун бизларга кимматлидир.

Шундай қилиб, Навоийнинг улуғ даҳосидан дарак берувчи шох асар «Хамса» узининг ана шу куриб утилган ғоявий-бадий жихатларига кура мангу бархаётдир.

«Хамса»ни ташкил қилувчи беш дoston буюк шоир томонидан алалабадга урнатиб кетилган беш бебаҳо хайкал бўлиб, уларнинг хар бири узининг салобатию нафосати, викорию нурафшонлиги, жилюсию завқбахшлиги билан ҳали қанча-қанча авлодларни хайратга солади, уларнинг қалбу ақлига беулчов маънавий озик бахш этади. Уларда ардоқланган талай орзулар, гузаллик мадҳлари, қайд этилган ҳақиқатлар умумбашарий аҳамиятга эга. Улар бизнинг давримизда, янги вазифаларимиз қаршисида ҳам янгича аҳамият қасб этади ва кишиларимизга маънавий завқ беради, уларни янгидан-янги олижаноб ишларга илҳомлантиради.

“ЛИСОН УТ-ТАЙР”

«Хамса»даги беш дostonдан ташқари, Алишер Навоий яна бир дoston – “Лисон ут-тайр”нинг ҳам муаллифидир.

Маълумки, машҳур форс файласуф шоири Фаридидун Ангорнинг «Мантик ут-тайр» деган асари Алишер Навоийнинг болалик чоғларидаёқ мафтун этган ва уни бутун умр буйи машғул қилган эди.

Умрининг охирида шоир узининг «Лисон ут-тайр» дostonини ёзади. Бу дoston бир неча асрлардан бери Шарқда ҳал булмасдан келаётган ниҳоят даражада мураккаб фалсафий масалаларга бағишланган бадий асардир. Унда Навоий Худо билан табиат орасидаги муносабат табиати, инсонни илохийлаштириш орқали уларни ардоқлаш, инсон қадру кимматини юксакка кутариш ғояларини кушлар тили ва ҳаракати билан мажозий тарзда ифодалайди. Бу ҳақда Навоий узининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида шундай дейди. «Чун

«Лисон ут-тайр» алҳони билан тараннум тузубмен, куш тили ишорати билан ҳақиқат асрорин мажоз суратида курғузубмен».

«Лисон ут-тайр»нинг мухтасар мазмуни куйидагилардан иборатдир: ҳар хил кушлар бир жойга йиғилиб, мажлис курмокчи буладилар. Лекин ҳар бир куш узига муносиб урин ола олмагани туфайли можаро кутарилади. Буни бартараф қилиш учун, умуман, адолатсизликка чек қўйиш учун одил ва доно шоҳ керак, деган фикрга келадилар. Худҳуд (попишак) шундай куш борлигини, у Симуург эканлигини айтади, унинг афсонавий таърифини беради. Ҳамма кушлар уни излашга аҳд қиладилар. Уз узрини айтган баъзи кушларга худҳуд ғоят усталик билан жавоблар қилади. Кушлар ғоят азоб чекиб, Симуургга етишини орзусида етти водийдан утадилар. Қўплари ўлиб кетади. Охири уттиз куш қолади. Ахтарганлари Симуург (уттиз куш демак) ўзлари булиб чиққанларини англайдилар:

*Ким қилиб Симуург уттиз ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул си мург бас.*

Навоий асарининг асосий масаласи иккитадир: бири Худо билан борлик ҳамда инсон орасидаги муносабат, иккинчиси – даврдаги адолатсизлик ва бебошликларни қоралаш, ҳукмдорларни ақл ва адолатга чақирини.

Табиат ундаги мавжудотлар, жумладан инсон, Худонинг энг камолотга эришган тазоҳиридир, кўринишидир. Бинобарин, асл моҳиятни, яъни Худони табиатдан ва инсоннинг узидан ташқарида, касрлардадир ахтариш, куриш хатодир. Демак, табиат, ундаги гузалликлар, ундаги ҳаёт лаззатлари, инсон энг қимматли воқелиқдир, табиат инсоннинг бахт-саолати учун зарур булган барча нарсаларнинг манбаидир. Инсон юксак камолот даражасидаги илоҳийлашган муқаддас зотдир. У “узлиги”ни қадрлаши керак, табиат билан бирга булиши керак ва шу табиатда бахтиёр, соф ва шодиёна ҳаёт кечиришга интилиши лозим.

*Жамъ уллуб бир кун гулистон қушлари,
Бешау баҳру биёбон қушлар.*

*Борча бир манзилда мажмаъ туздилар,
Ҳар бири уз ҳайлу сафин курғуздилар.*

*Ким муҳаббат бирла тузгайлар наво,
Чун тугонса базм, тутгайлар наво.*

*Ултурурда чунки ойин туқ эди,
Ҳар бирининг ўрни ташин йуқ эди.*

*Юқори ултурди тутидан қалог,
Булбуду қумридин ул янглигки зог.*

*Ход сунгурдин бийик тутти мақом,
Нортачи товус ўза қилди хиром.*

*Чун ҳунарвар узра чиқди беҳунар,
Тоздин қолди қўйироқ тожвар.*

*Хайли атроф эттилар зоҳир низоъ,
Қилмади ул сузга арзол истимоъ.*

*Тўшти қушлар ичра гавго ҳар тараф,
Можаро бирла муҳако ҳар тараф.*

*Бир-биридан ўтмади ул можаро,
Ҳар дам ошти можаро ул хайл аро.*

*Булдилар муҳтож охир ул гуруҳ,
Ким агар булса шаҳи соҳиб шукуҳ.*

*Ҳокими инсофлиг доно диле,
Ҳуш ойин шаҳриёри одиле.*

*Етмагай аднодин аълога шикаст,
Булмагай ашраф аҳас оллинда наст.*

*Ҳар гуруҳ эрди узига чун азиз,
Истади борча шаҳе соҳиб тамиз.*

*Иуқлигидин зору маҳзун булдилар,
Ҳар бир ўз ҳолига мағбун булдилар.*

*Яъс оҳангин тўзуб тортиб навид,
Бўлдилар шаҳдин саросар ноумид.*

*Бу таабдин ҳар бири кўнглида тоб,
Ним билмис қушдек айлаб изтироб.*

Адолатсизликдан азоб чеккан кушлар фарёд солишиб пажот йулини кидириб кетадилар ва ниҳоят, узларининг асл маъно ва моҳиятларини тушуниб ҳамма парса узларига, узларининг ҳаракатларига боғлиқ эканлигини англайдилар.

Бу шоир томонидан қилинган катта журъат эди. Бир суз билан айтганда, Навоийнинг илғор ғояларини тарғиб қилувчи «Лисон ут-тайр» достонида ҳам Навоий асосий фикр ва маълум даъвони асослаш учун юксак бадий маҳорат билан ёзилган мазмунан жуда чуқур ҳар хил ҳажмдаги ҳикоялар бериб боради. Бу ҳикоялар орасида энг диққатга сазовори машҳур «Шайх Санъон» ҳикоясидир. Ҳикоянинг бош ғояси инсон севгисининг, сеvimли инсоннинг диний эътиқоди афзаллигини тараннум этишдир.

НАВОЙНИНГ НАСРИЙ АСАРЛАРИ

Алишер Навоий фақат ажойиб шеърлар, улкан-улкан дostonлар ижод қилган шоиргина булмай, балки илму фан соҳасида қалам тебратиб, бир қанча йирик-йирик илмий асарлар яратган буюк олим ва бадий наср устаси ҳамдир. У қадимги ўзбек тилининг улутадкилодчиси сифатида **«Мўҳокамат ўл-луғатайн»** («Икки тил муҳокамаси») номли асарини яратди.

Маълумки, ўша даврда араб ва форс тиллари расмий ҳукмрон тил бўлиб, бошқа тилларга эътибор берилмас, улар камситилар эди. Навоий даврида бу масала жуда кескин тус олади. Навоий бошлик бир гуруҳ ёзувчи ва олимлар ўзбек тилининг ҳимояси йўлида изчил ҳаракат қилдилар.

Навоий ўзбек тилининг форс тилидан қолишмаслиги, баъзи жиҳатлар билан ҳатто ундан нафис ва устун эканлигини илмий исботлаб, узининг юкоридаги асарини езди. Бу асарида Навоий темурийлар сулоласи бошлангунга қадар бўлган даврларда ўзбек тилининг ривожини, суз бойлигини ва унинг услубий жиҳатдан форс тилидан ҳеч бир қолишмаслигини, унинг суз ясалиши масалаларини устида муфассал тух-

талиб утади. Ўзбек тилининг фонетик таркиби узига хос хусусиятлар туғрисида илмий фикрлар юритади.

Шундай қилиб, Навоий «Муҳокамат ул -луғатайн»да ўзбек тили бой тил эканлигини, у ҳам бошқа тиллар катори яшаш ва ривожланиш учун ҳуқуқли эканлиги, унинг нозик ҳамда пухталигини асослаб, маданий ва адабий ҳаётда бадий ва илмий фикрларни ифодалашда ажойиб восита бўла олишини назарий исботлаб берди. Асарнинг сунгида шоирнинг ўзи бу ҳақда қуйидагича айтади: «...туркий ва сарт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолаи жамъ қилиб битдим. Ва анга «Муҳокамат ул-луғатайн» от қуйдум, то турк эли тили фасоҳат ва диққати ва бағоят ва вусъатики, ... зоҳир қилдим. Ва ҳаёлимга мундоқ келурким, турк улуси фасихлариға улуг халқ собит қилдимки, уз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва уз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф булдилар ва форсийсуйларининг иборат ва алфоз бобида таън қилур сарзанишдин қутилдилар».

Ўзбек тилида ижод қилиб улмас лирик, эпик ҳамда насрий асарлар яратиш билан Навоий ўз халқи тилининг қудратини, унинг кенг ва юксак имкониятларини амалда аъло даражада курсатиб ҳам берди. Навоий ўзбек тили тараккиётини ўзбек адабиёти тарихи билан боғлаган ҳолда таҳлил қилади. Утмиш адабиётни ниҳоят даражада яхши билган Навоий ўз даври адабиётини ривожлантиришга ҳам қўлидан келганича ҳаракат қилган эди.

Алишер Навоий эпик ва лирик, илмий ва тарихий асарлар ижодкори бўлиши билан бирга буюк тазкиранавис ҳамдир.

Навоийнинг «**Мажолис ун-нафоис**» («Нафис мажлислар») номли тазкираси – антологияси уша давр адабий ҳаётнинг кўзгусидир. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» номли тазкираси бошқа тазкиралар орасида бир қанча масалаларда ажралиб туради.

Навоий тазкирасининг энг диққатга сазовор хусусияти шундан иборатки, уни муаллиф она тилида яратди. Асарда Навоийнинг адабиётни жамият, халқ хизматиға қуйишга интилиши, адабиётнинг чуқур ғоявийлиги ва юксак бадийлиги учун курашиши, уни шу асосда ривожлантириш учун ҳаракат қилиши кўзга ташланиб туради.

Навоий тазкирасининг бошқа тазкиралардан яна бир фарқи шундан иборатки, унда Навоий замонасининг маданияти кенг акс эттирилгандир.

Маълумки, Навоий ўз тазкираси билан утмиш шоирлар хотирасини абадийлаштириш, ҳаёт бўлган қалам аҳлларини рағбатлантириш, айниқса ёш шоирларни илҳомлантиришни ўз олдига мақсад

килиб қуяди. Бу ҳақда Навоий тазкира муқаддимасида шундай деб ёзади: «...шикаста хотирға ва сишук кунгулға андоғ келдиким, бир неча варақ битилгай ва бу аср шуароси била бу давр зурафоси отин анда сабт этилгай, то бу ниёзмандлар ҳам бурунги шуаро ақобири зайлида мазкур булгайлар ва бу пайравлар ҳам ул раҳбарлар хайлиға қушулгайлар. Бу жиҳатдан Султон соҳибқироннинг ҳумоюн валодатлари замонидин руз афзун давлатлари давронигачаким, киёматқача барқарор ва олам инқирозича пойдор булгай, улча фақир эшитибмен, аммо хизматларига етмаймен ва улча хизматларига етибмен, аммо ҳоло бу фано дорул-ғуруридин бако дорус сурурига интиқол килубдурлар ва улча ҳоло бу фаррух замонда намояндадурлар ул ҳазратнинг зоти малаки сифати мадҳи сарояндадурлар жамъ килилгай ва кайсининг натойижи таъбидин бирор нима нишона йусунлук ёзилгай», – деб ёзган эди.

Юқорида айтиб утилганидек, Алишер Навоий узининг бу ажойиб асарини уз замондошларига бағишлади. Бу билан у тазкирачиликда янги давр очди. Ана шу жиҳатлари учун ҳам «Мажолис ун-нафоис» ёзилганидан сунги йилларда Шарқ мамлакатларининг шоирлари, тарихчилари, олимлари диққатини кун марталаб узига жалб этиб келган.

Сафавийлар Эронда, Туркияда – усмонли Султонлар саройида, Шайбонийхон Мовароуннаҳрида тазкирага зур қизиқиш билан қарадилар. XVI асрнинг узида «Мажолис ун-нафоис» форс тилига уч марта таржима қилинди.

Биринчи таржима 928/1521-22 йилларда Ҳиротда Тохмасп шохнинг сарой шоири Фаҳрий бин Султон Муҳаммад Амирий томонидан қилинган. Фаҳрий уз таржимасини “Латойифнома” деб атади ва сафавийлар сулоласининг асосчиси шох Исмоилга, унинг иккинчи угли Сом Мирзо, амирул-умаро Дурмишхон Шомлу ва вазир Каримуддин Ҳабибуллоҳ Соважийга бағишлайди. Охириги бобини эса Исмоил шохнинг вазири Мирзо Шох Ҳусайнга бағишлайди.

Иккинчи таржима Истанбулда 929/1522-23 йилларда тугаллангандир. Мутаржими Муҳаммад Қазвиний турк Султони Салим I ва унинг вориси Сулаймон I нинг сарой табиби эди. У уз таржимасини Султон Салимга бағишлайди.

Учинчи таржима тахминан 1006/1598 йилда Шох Али Абдулали томонидан Нишопурда Динмуҳаммад ҳукмронлик қилган даврларда

бажарилган. Бу таржиманинг тугалланмаган ягона нусхаси Британия музейида сақланади.

Биринчи ва иккинчи таржималар 1945 йилда Али Асғар Ҳикмат томонидан Теҳронда нашр этилган Ҳикмат китобга ёзган кенг суз бошисида таржимонлар ва таржималарнинг бажарилган даври ҳақида маълумот беради.

«Мажолис ун-нафоис» узидан кейин яратилган тазкираларга чуқур таъсир курсатди. Ҳасан Нисорийнинг «Музаққир ул-аҳбоб», Содик Китобдорнинг «Мажма ул-хавос», Сом Мирзонинг «Тухфан Сомий», Фазлийнинг «Мажмуат уш-шуаро», Табибийнинг «Мажмуат уш-шуаройи Ферузшоҳий»лари «Мажолис ун-нафоис» таъсирида ёзилган. Унинг таъсирида Туркияда Сахий Бей “Ҳашт беҳишт”, Латифий “Тазкираи шуаро”, Ошиқ Чалабий “Машоҳир уш-шуаро”, Ҳасан Чалабий “Тазкират уш-шуаро” ва бошқа тазкиралар яратдилар.

“Мажолис ун-нафоис» 896/1490-91 йилда ёзилган. Асарнинг илмий танқидий матнини тайёрлаш жараёнида шу нарсани аниқладикки, 903/1497-98 йилда Навоийнинг узи тазкирага янгиликлар киритган, яъни асарнинг иккинчи таҳрири амалга оширган. «Навоий тазкирани саккиз қисмга – «мажлис»ларга бўлади, жамъи 459 шоир ва адабиёт ахллари ҳақида маълумот беради.

«Мажолис ун-нафоис» мундарижасидан шу нарса яққол сезиладикки, адабий ҳаётда жуда кўп кишиларнинг қатнашиши (уларнинг аксарияти шоир булмаса ҳам) Навоийга чуқур мамнуният бағишлар эди. Алишер Навоий тазкирада шоирлар ижодини таҳлил қилиш, уларнинг асарларидан намуналар келтириш билан чекланиб қолмай, умуман, адабиёт назарияси, хусусан, шеърнинг муаммоларини уртага ташлайди ва ҳал қилиб утади.

Адабиётнинг асосий масалаларидан булган шакл ва мазмун масалаларини Навоий диққат марказига қўяди ва бу ҳақда илғор фикрларни олға суради: у шаклнинг мазмундан устун қўйилишига қарши чиқади. Шунинг билан бирга шаклни менсимасликни ҳам қоралайди. Шакл мукамаллигини Навоий сўз санъаткорининг муҳим белгиси деб ҳисоблайди. Булардан келиб чиқиб Навоий шоирлар ижодига баҳо беришда фақат асарларнинг ғоявий мазмунигагина эмас, балки ундаги бадий маҳоратга ҳам алоҳида эътибор беради.

Навоийнинг шу масалалар юзасидан юритган мулоҳазаларини диққат билан урганиш шуни курсатадики, Навоий фикрича, шеър умуман адабиёт юксак бадий шаклсиз тасаввур қилиш қийин булган инсоният маданиятининг бир қисмидир.

Навойй ҳар бир шоир ижодига махсус ёндашади, уларнинг ютук ва камчиликлари ҳақида ҳам аниқ хулосалар чиқаради. У шоир камчиликларини кўрсатибгина қолмай, йул қуйилган хатоларни тузатиб кетади, бошқа суз билан айтганда, қандай яхши ёзиш керак деган саволга жавоб бериб боради. Бу фикримизнинг далили учун Навойининг Риёзий деган шоир ижоди намунаси сифатида келтирган шеърини оламиз:

*Ситораест дурри гуши он ҳилол абру,
Зи рӯйи ҳусн баҳуршед мезанад паҳлу.*

(У ҳилол қошли гузал қулоғидаги инжу – юлдузлар, ҳусн юзасидан қуёш билан ёнма-ён турибди).

Навойй бу байт мисралари узаро боғланиши учун бир боғловчи зарурлигини таъкидлайди ва байтни қуйидагича таҳрир қилади:

*Зи рӯйи ҳусн дурри гуши он ҳилол абру,
Ситораестки, бо моҳ мезанад паҳлу.*

[Яъни: Ҳусн юзасидан ул ҳилол қошлининг қулоғидаги инжу шундай бир юлдузки, у ой билан ёндашиб туради]

Навоййда ўхшатиш ҳақиқатга монанд келади, зотан «юлдуз қуёш билан қушни» (Риёзийда) эмас, «Юлдуз ой билан қушни» дейилса, мантиқан ва воқеан тўғри бўлади.

Шундай қилиб, Навойй бу асарида уз даврининг адабиёти таърихчисигина эмас, балки назариётчиси сифатида ҳам намоён бўлади.

Навойй шоирларга баҳо беришда уларнинг маънавий қиёфасига алоҳида диққат билан қарайди. Улардаги нуқсонларни – ичкиликка берилиши, фитна-фужурга мойиллик, безориликни қаттиқ танқид қилади, яхши хусусиятларни – софлик, олижаноблик, меҳнатсеварлик, одоб – тавозелик ва бошқаларни улуғлайди, кукларга кутаради.

«Мавлоно Ҳусайн Хоразмий – ... Мавлонони Шохрух мирзо замонида бир газал учун тақфир қилиб, Хоразмдин Ҳирийга келтирдилар, чун донишманд ва истилоҳ билур киши эрди ҳеч нима собит қила олмадилар, қайтиб уз мулкига кетди ва ул газалнинг матлаи будурким:

*Эй дар ҳамаи олам пинҳон туву пайдо ту,
Ҳам дарди дили ошиқ, ҳам асли мудоҳо ту».*

[Яъни: Эй, бутун оламга яшрин ҳам, ошкора ҳам ўзингсан, Ошик дилининг дарди ҳам (ул дарднинг), асл давоси ҳам ўзингсан]

Шайх Озарий Ҳиндистонга килган сафарида «Гулбарга» подшоҳи унга «бир лак ёрмок таклиф килади» ва буни олишда ҳиндлар одати бўйича ерга бош қуйишни ҳам таклиф этади. Лекин шайх бунга рози бўлмайди. Навоийнинг Озарийга берган таърифида ҳам катта хайрихоҳлик юзасидан ёзилганлиги сезилиб туради. Булар ва буларга ўхшаш тазкирадаги ҳолатлар эркин фикрнинг усишига яхши тарғибот бўлиб хизмат килганлиги шубҳасиздир.

«Мажолис ун-нафоис»да Ҳирот шаҳри ҳунармандлари кенг урин эгаллайди. Булар ҳақида Навоий самимий муҳаббат билан ёзади: косагарлар Машриҳий, Саъидий, Ҳамдамий, жомабоф Нажмий, халвогар Офатий, куфтгар – металга зарб чекувчи Мир Ҳошимий, камонгарлар Баконий, кордгар – пичокчи Устод Муҳаммад Ўбаҳий, кафшдуз Тоҳирий, киссадуз Зайн, хаймадуз – чодир тикувчи Арғун, дарзилик килувчи – тикувчи Ҳоварий, хиштмоллик (ғишт қуйишлик) санъатида мансуб Дарвеш Дехакий ва бошқалар шулар жумласидандир.

Адабий ҳаётда фақат ҳунармандларгина эмас, тазкирада, шунингдек, урта аср шаҳарлари учун характерли бўлган бошқа касб эгалари ҳам фаол катнашганини кўрсатади. Булар мударрислар – олим Бурҳонуддин, машшок, мусика назариячилари номини айтиб ўтганимиз Биноий, Солимий, Шайхий, Камолуддин Удий, Қулмуҳаммад, табиблар – Дарвеш Али, Шомий, хаттотлар – Жамшид, Мажнун, Султон Али Машҳадий, Султон Али Қоиний, мунажжим Кавкабий, кимсгар – кимёгар Абдуқаҳҳор, наққош Ҳавоий, Ёрий ва бошқалар.

Шоирлар орасида савдо-тижорат ишлари билан шуғулланувчиларни ҳам кураимиз. Ғазл [йигирилган ип] фуруш шоирлар Қабулий, Зулолий ва ҳоказо.

Шундай қилиб, шаҳарлилар адабий ҳаётнинг кенг ва фаол катнашчилари бўлган. «Мажолис ун-нафоис» уша даврда адабиётда қандай жанрлар ва шеърӣ шакллар мавжуд бўлгани ҳақида маълумотлар беради. Масалан, маснавий, газал, қасида, рубоӣ, китъа, муаммо ва бошқалар. Бу ўринда шу нарсани таъкидлаб ўтмоқ лозимки, муаммо ва маклуби муставӣ каби поэтик турларда ижод этишни Навоий адабиётнинг тушқунлиги белгиси деб қарамаган. Баъзи олимлар XV асрда адабиёт соҳасида мазкур турларнинг раванк топганини, шоирлар сонининг кўп бўлишини маданиятнинг,

жумладан, адабиётнинг равнаки эмас, балки унинг таназзулини курсатади, деган хулоса чиқарадилар. Биз бу фикрга кушила олмаймиз, зотан Навоий тазкирасида келтирилган маълумотлар ва уша давр Ҳирот адабий муҳити Навоий, Жомий, Биноий, Котибий ва бошқа катор улкан суз санъаткорларини етиштирганини назарга олсак, XV асрнинг иккинчи ярмида адабий ҳаёт кенг равишда топганини курсатади.

Навоий бу асарида уз даврида адабий фаолиятнинг кенглиги манзарасини чизиб беради. Адабий ҳаётнинг бу равнаки, биринчидан, адабий ҳаётда қатнашган шоирларнинг сони қуп ва аниқ ранг-баранглиги билан, иккинчидан, бу фаолият тор тўғарак, мактабда ёки бирон адабий анжуман доирасида эмас, балки қуп кишилар орасида – бозор, куча, майдонларда, қупчилик қатнашган зиёфат, мажлисларда, саройда ёки зодагонлар уйида, умуман, маълум маънода, қатта ижодий жараёнга айланганлиги билан, учинчидан, адабиётда жуда қуп ва ҳар хил жанрлар яшаши ва ривожланиши билан характерланади. Лекин «Мажолис ун-нафоис» уша давр адабиётининг, жумладан, шеърят гоъвий мазмуни ҳақида тула маълумот бермайди, зотан Навоий «ҳар қайсининг натоийжи таъйидин бирор нима нишона йусунлук...» қилиб беришнигина кузда тутган эди.

Тазкирада шоирлар ижодидан берилган намуналар Навоий фикрича, уша шоирнинг ижоди учун белгилидир. Уларни танлашда Навоий узининг ганкидий қарашларидаги илғор шеърятдан келиб чиққан. Масалан, Қобилий деган шоир ижодидан келтирилган намунадан сунг Навоий: «Иттифоқо бу шеъри билан узин ҳажв қилибдурким, бовужудиким, ҳеч мазаси йуктурур, кофияси ҳам ғалатдир», – деб ёзади. Бу билан шеърга ва шоирга булган узининг танкидий фикрини очиқдан-очиқ ифода қилади.

Тазкиранинг бошқа бир срида Навоий Али Оҳий номли шоир ҳақида ёзиб, унинг «Ҳамса» каби бир неча маснавий яратганини қайд қилади ва «Ҳаёл ва висол» китобидан бир байт келтириб, уни гоъйибдан илҳом берувчи ўз шеърлари хусусида тилига солган, дейди Навоий. Мана уша шеър:

*Шеърки, бувад зи нуқта сода,
Монад ҳама умр як савода.*

[ъяни, Агар шеър нозик маънодан холи булса, бутун умр бўйи бир коралик бўлиб қолади]

Баъзан Навоий шеърлар хақидаги узининг салбий фикрини имониора, киноя ва истехзо билан билдиради. Саййид Кутб Лакаданг, Мир Хусайн Бовардий, Саййид Қуразо шеърлари хақидаги фикрлари бунга мисол була олади.

Шуни таъкидлаб утиш лозимки, бундай салбий баҳоланган шеърлар тазкирада кам учрайди. Қуп уринда Навоий ижобий маънодаги намуналарни келтиради, уларни мактайди, шеърда ифодасини топган нозик фикрларга алоҳида эътибор беради.

Шоир Бисотийнинг:

*Дил шишау чапмони ту ҳар гуша барандаш,
Мастанд мабодоки, баногаҳ шиканандаш.*

(Дил шишадур, кузларинг уни ҳар томонга олиб борадилар. Улар мастдирлар, мабодо ногоҳ уни (яъни дилни) синдириб қуймағайлар).

Мир Саъиднинг:

*Эй муҳиблар, етсангиз гар ёза сиз,
Гул адоқинда ҳуморе ёзасиз.
Гар мен улсам турбатимнинг тошига,
«Қуштан бир шух эрур» деб ёзасиз.*

Гадоийнинг:

*Оҳким, девона кунглум мубтало булмиш яна,
Бу кунгулнинг илгидин жонга бало булмиш яна.*

Лутфийнинг:

*Нозуклик ичра белича йуқ тори гисуйи,
Уз ҳаддини билиб, белидин ултирур қуйи.*

*Эй, зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дар бар офтоб.*

(Тунга ухшаш зулфингдан куёш (юзинг) сояпарвардир. Шом каби зулфингда ой урнига куёш чиққандир).

Шоҳ Ғариб Мирзониинг:

*Норсо ёримга май ичмак шиор улмиш яна,
Баски тортарман сабу, эгним фигур улмиш яна.*

ва

*Дустон, ҳар гаҳ гузар суи мазори ман кунед,
Жои такбирам дуои жони ёри ман кунед.*

(Дустлар, баъзан мазорим томон келиб туришг, менга фотиҳа ўқи-мангиз, ёримнинг дуои жонини килишг) каби шеърлар уз ижодкорларининг нозик истеъдод ва қобилият эгаси эканликларидан далолат беради, дейди Навоий.

Алишер Навоий узга шоирлар шеърини ёки улар ишлатган нозик фикрларни узиники қилиб курсатувчи сохта шоирларга -- аёвсиз эди. Уларни бундай ёмон олатни тарк этишга чакиради. Масалан, ҳиротлик «Наргисий» таҳаллусини ксйинчалик «Оҳий»га узгартирган шоир ҳақида маълумот бера туриб, унинг қаерда бирор гузал суз ёки нозик маъно учратса, дарҳол истифода этиш олати борлигини айтади ва таҳаллусини узгартиргани каби бу олатини ҳам шояд узгартса, деган орзуни билдирди.

Тазкирада, шунингдек, пул бериб уз номидан шеър ёздирувчи бир «шоир»ни Навоий ғазаб билан тилга олади.

Навоий ҳар ишда булганидек, ижодий ишда, санъат ва шеърятда ҳам виждонли булишни, юксак ҳиссиётга монанд нарсалар яратиш зарурлигини, ҳар бир ижодкорнинг уз мустақил қалами булишлиги кераклигини таъкидлайди.

«Мажолис ун-нафоис» асари, айниқса, унда халқ орасидан чиққан, меҳнат аҳлига мансуб булган шоирлар ҳақидаги маълумотлардан, Навоийнинг уларга булган муносабатидан асарнинг халқчиллик анъанасида ёзилгани равшан кўринади. Навоий баъзи шоирларни халққа зулм утказганлиги, ахлоқий ярамаслиги, шеърларининг ҳам ижтимоий аҳамиятга эга булмаганлиги учун коралайди. Масалан, Соний деган шоирнинг вазирлик лавозимидан фойдаланиб, халққа зулм утказгани ҳамда баднафелиги учун қатл қилинганлигини Навоий тазкирада қонқиш билан шу шоирга берилган маълумотга илова қилади. Золимликда ундан ҳам утадиган, вазир булиб олиб, халққа зулм утказишга бел боғлаган Хожа Мусайябнинг қазо тошгани ва эл унинг бедодликларидан халос булганини Навоий хурсандлик билан қайд қилиб утади.

Тазкирада муаллиф ҳаётда жуда кўп учраб турадиган ҳазил-мутойибали ҳодисаларга, кулги ва истехзо йўли билан ҳам салбий воқеаларни фош қилиш, қойиш ҳам кўнгил очишларга аҳамият берганки, бу Навоий шеърятнинг кутаринки руҳда бўлишлигига катта тўғибор қилганлигини курсатади. Тазкирада анчагина бу фикрни тасдиқловчи мисоллар бор.

Навоий «Мажолис ун-нафоис»да шоирлар ҳаётини, инсоний қиёфасини, баъзи уринда тақдирини, моддий аҳволини талқин этишга, бинобарин, шоирнинг ижоди, ҳаётини замон, сиёсат, ижтимоий воқеалар билан бирга олишга, баҳолашга ҳам интилади. Бу билан Навоий маълум даражада уз даврининг ижтимоий ҳаёт лавҳаларини чизиб берганки, бунда тазкиранинг ҳаётий руҳи яққол сезилади. Масалан, Навоий Муҳаммад Солиҳ ҳақида ёзар экан, унинг душманлар томонига утганиши ва баъзи нияти бузук суҳбатдошлар уни йўлдан урганини айтиб утади. Хожа Афзал, Олим каби донишманд ҳамда шоирларга берилган маълумотларда, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг вазири Мажидуддин Муҳаммаднинг мамлакат сиёсий ҳаётида кўп яхши одамлар бошига беҳад мусибатлар солганлиги туғрисида тўхталиб утади. Навоий унинг фаолиятини қоралайди.

Алишер Навоийнинг бу асари шоир даври адабий маҳсулотидан келтирилган қимматли намуналар ва шоирларга берилган ҳаққоний баҳолар ақс этган асардир. Бу тазкирада номлари келтирилган кўп шоирларнинг асарлари бизгача етиб келмаган, бу жиҳатдан «Мажолис ун-нафоис» бирдан-бир манбадир, шу билан ҳам у жуда аҳамиятлидир.

Адабиётга янги кириб келаётган шоирларга ҳамхўрлик қилиш, уларга талабчанлик билан қараш, уларнинг ижодларини тўғри йўналтириш олим ва устоз Навоийнинг ажойиб фазилати эдики, буни ҳам у узининг шу асарида муҳим масалалардан бири қилиб қўйган эди. Бу асар кейинги давр шоирлари учун ҳам катта мактаб бўлди, адабиёт назарияси ривожланишида муҳим роль ўйнади.

Навоийнинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар тарозиси») номли китоби шеърда вазн тузилиши - аруз назариясига бағишланган. Бу асарда Навоий аруз илмининг муаммоларини ўзбек тилида янги талқинда оммалаштириш ва уни бойитишни ўзига мақсад қилиб қўяди. Асарда Навоий арузнинг маълум қоидаларини тушунтириш билан бирга, ўзбек шеърятини ва фольклорининг бир неча юз йиллик тажрибалари устида илк тадқиқот олиб бориб, аруз илмига тўққизта янги вазн ва шеърини шакл киритади. Улар ичида қушиқ ва тўй ҳамда

бошка маросимларда айтиладиган лапарлар каби халк ижоди шакллари бор.

Навоийнинг умри охирида яратган “Мақбуб ул-қулуб” асари мураккаб шароитда, мураккаб ҳаёт йулини босиб ўтган улуғ шахснинг ҳаётий мушоҳадалари, ўша давр ижтимоий гуруҳларининг фаолияти ҳақидаги фикрлари йиғиндисини, ҳулосасини ақс эттирувчи асардир.

«Мақбуб ул-қулуб» уч қисмдан иборатдир. I қисм ўз навбатида 40 фаслга бўлинади, унда табақалар аҳволи, феъл-ҳаракат ва сузларининг кайфияти баён этилади.

II қисм 10 бобдан иборат бўлиб, унда яхши феъл, фазилатлар ва ёмон ҳислатлар туғрисида фикр юритилади.

III қисмда Навоий турли фойдали сузлар, мақол ва масаллар келтиради.

Бу асар Навоийнинг аввалги асарлари билан таққосланса муаллифнинг, айниқса, ғоявий такомиллашуви ва шу асосда унинг дунёқараши чуққисини курсатиб берадиган асардир.

«Мақбуб ул-қулуб» ўз моҳияти эътибори ила зур фозил эътиборлик кучига, хусусиятига, фаол ва исёнкор руҳга эга бўлган, даврнинг барча ижтимоий ва назарий масалаларини қамраб олган фалсафий бўлиши билан бирга, айни замонда, Навоийнинг, умуман, бадий маҳорати, хусусан, наср соҳасидаги маҳорати хусусиятларини узида ақс эттирган асардир.

Бу асар мазмуни шуни курсатадики, Алишер Навоий умр бўйи кечирган ғоят оғир азоб-уқубатларга қарамадан ҳаётининг охирида ҳам фаол мубориз – курашчи бўлиб, юксак инсонпарварлик муддаоларига содиқ қолади.

Инсонни улуғлаш, инсон ҳақида қайғуриш, унинг дардини чекиш, уни бахтли-саодатли қилишга уруниш, ҳақиқий инсонийликка эриш бўлган иллатларни нафратлаш, йўқотишга интилиш бутун асар бўйича бош хат бўлиб ўтади. Муҳими шундан ҳам иборатки, инсонга бундай муносабат, албатта, халққа ва Ватанга шундай муносабатни ўз ичига олади. Зотан, инсонни улуғлаш ва у ҳақда қайғуриш, халқ ва Ватанни улуғлаш ва улар ҳақида қайғуриш ҳам демакдир. Бинобарин, инсонпарварлик, халқпарварлик ва ватанпарварлик бир-бирини тақозо қилиб, бири иккинчисидан келиб чиқиб, бир-бири билан қатишиб кетиб, маълум маънода бир бутунликни ташкил этади.

Навоийнинг ўзи асарни қандай улуғвор мақсадда ёзганлигини унинг аввалида:

*Гаҳе топтим фалакдин нотавонлиг,
Гаҳе қурдум замондин қомронлиг.
Басе иссиғ, совуғ қурдум замонда,
Басе, аччиғ, чўчук топтим жаҳонда*

бу ғоят қисқа тарзда ифодалаган жуда мураккаб ва оғир ҳаёти мазмунини чизиб бергандан сунг асарда умр бўйи тушлаган тажрибалари ҳулосасини баён қилганлигини улар одамларга ўрнак бўлиши, яхшилик ва ёмонликни белгилашда, гузалликни ардоқлаш, яхшиликка интилиш ва ёмонликдан воз кечишларида дастуруламал бўлишини кузда тутганлигини айтади.

Мухими шуки, Навоий бевосита ўз давридаги деярли барча ижтимоий гуруҳ ва табақаларга ўтади ва уларнинг қайси бири нима учун яхши ва қайси бири нима билан, нима учун ёмон, инсонийликка, халққа, мамлакатга зарарли эканликларини аввалги асарларидагига қараганда кенгрок ва чуқуррок баён қилади.

Навоий жамиятдаги одамларни маълум ижтимоий гуруҳларга бўлади ва ўз даврида мавжуд бўлган бу гуруҳларнинг барчасини қамраб олади. Энг муҳими шундан иборатки, одамларни ижтимоий гуруҳга бўлишда, уларнинг халқ ва мамлакатга, шу халқ ва мамлакатнинг манфаати ва фаровонлигига муносабатига қараб иш қўради. Яна энг муҳими ва алоҳида диққатга сазоворлиги шундан иборатки, ижтимоий фойдали меҳнатни ва унинг аҳлларини, хусусан, деҳқонларни барчадан юқори қўяди.

Одил шоҳдан кейин муаллиф золим шоҳга ўтади. Бу ерда, аввалгиларга қараганда, унинг золим шоҳлар ҳақидаги фикри анча мукамаллашган чуқур ифодаланган. Сарой аҳллари, шўх атрофидаги мансабдорларнинг жамиятдаги тутган ўрнини белгилашда ҳам шу юқоридаги одил ва золим шоҳлар ҳақидаги қарашдан келиб чиқади.

Шўх ва унинг одамлари ҳақидаги айтилганлар билан алоқадор ҳолда Навоий ўз даврида мустасно аҳамиятга эга бўлган яна бир масала ҳақида жуда муҳим ва чуқур маъноли фикрлар баён этади. Бу ақлга мувофиқ ва номувофиқ урушлар масаласи. Навоий ақлга номувофиқ урушни ва шу уруш ташаббускорларини қаттиқ қоралайди ва шуларга қарши очилган уруш ва уруш ташаббускорларини оқлайди. Унингча, ақлга номувофиқ уруш бу ғоратчилик, босқинчилик, бошқа мамлакатнинг осудалигини бузиш ва уни талон-торож қилиш, ичда эса мамлакатни бўлиб ташлайдиган, вайрон қиладиган, аҳоли

бошига кулфатлар соладиган урушлар, яъни боскинчилик, ихтилоф ва қонли тукнашинлардир. Ақлга мувофиқ урушлар эса ана шу урушларга қарши очилган ва очилиши зарур бўлган курашлардир.

Навоний боскинчилик урушлар ва уларни олиб борадиганларни кескин танқид остига олади. Иккинчи урушларни эса ақлга мувофиқ ва бинобарин, зарурий дея оқлайди, асослайди. Шундай қилиб, бу масалада ҳам уз даврининг фаол ва жанговар фарзанди бўлиб намоён бўлади.

Навоний даврида савдогарлар жуда катта мавқега эга бўлиб, маълум маънода жуда муҳим эдилар. Уларнинг урни бевосита моддий бойликларни ишлаб чиқарувчилар билан уларни истеъмол қилувчилар орасида воситачиликда кўринади. Бу савдогарлар фаолияти учун энг хос нарса қаллоблик, икки томонни ҳам алдаш, икки томонга ҳам хиёнат қилиш, шу асосда бойлик туплаш ва уни жамиятга бевосита ишлаб чиқарувчиларга ва истеъмол қилувчиларга қарши қўйишликдир. Бундайлар одатда ўта хасис ҳам бўладилар. Савдогарларнинг шу «хосият»ларини яхши тушунган Навоний шунинг учун уларни кескин танқид қилади. У айтадики: «Савдогар бир дурр учун ўзини наҳанг оғзига ташлаши ҳам мумкин». Азиз жонини аямай чопон киймасдан юради, овқат вақтида қурук нонгина ёйди ва шундай қилиб, у молини асраб ўзини хор этади».

Навоний бошқа бир гуруҳлар ҳақида ҳам (қозилар, садрлар, ҳар хил адабиёт ва санъат аҳллари) гоъят чуқур маъноли ва фойдали фикрларни баён этади. Уларга баҳо беришда ҳам халқ ва мамлакат манфаатларига муносабатларидан келиб чиқади. Чунончи, илм аҳллари жуда эъзозлайди, шу билан бирга илми бору ундан жамоатга фойда бўлмаган илм аҳллари қоралайди. Санъат ва санъат аҳллари кукка кутаради.

Навоний ёзади: шодликни оширувчи хонанда, ғамни дафъ этувчи созандадур. Санъаткор гузал соз чалиб, ёқимли, ашула айтганда, эшитувчининг ҳаёти, жони унга фидо бўлса не ғам! Яхши чолғучидан кўнгилга қувват, хушовоз хофиздан руҳга озик стипади. Ҳар бир созанданинг сози дардлироқ, хазинроқ бўлса, ундан ярали юраклар чуқур таъсирланади. Най садоси ўзининг дилкашлиги билан ҳалок этиши мумкин; ғижжакнинг чузук нолаеси май ҳавосини бошидан чиқарган кишига бундай қилмасликни илтижо қилиб ёлворгандек бўлади. Танбур пардасининг чертилиши тинчлигининг ва ҳузурингга фитна солади, чангнинг зорланиши, рубобнинг бошни ерга қўйиб аф-

ғон чекиши, уд, конун, чағона (чолғу асбоблари – С.Ғ.)ларнинг нола килишлари ақл ва хушдан зойил килгудек кудратли ва таъсирли. Лекин Навоий санъатидан шахсий манфаат учунгина фойдаланадиган ва чолғучилик килиб жамоатни ранжитадиган ҳофиз, хонанда ва созандаларни кескин танқид килади. “Аммо, – дейди Навоий, – бу гуруҳнинг паст ва тиламчи намояндалари ҳам бор. Улар ялинтириб-ёлвортириб ва айлантириб-ургилтириб бирор нарса чалиб ё айтиб берадилар. Илтимос қилувчида бахшиш ва инъомлари булса, улар хизматга шай турадилар. Агарда мажлисда нозу неъмат мул-қул булса, улар учун барча хоҳишларинг макбулдур, бордию базмда маишат озрок булса, уларнинг иши нозу кинкайиш булади. Неъматлар тамом булдими, уларнинг кунгли сандан қолиши аниқ. Оз берсанг, ерга урадилар, куп берсанг, кадрламайдилар. Уларнинг купчилиги бадфеъл, кингир, қайсар ва купол харакатлари ва сузлари беҳуда, мавридсиз нозларидек беъмани.

Асарнинг энг гузал фазилятларидан бири ундаги ниҳоят даражада хикматли оз суз билан куп маънони билдиришликдир. Аксар жумлаларнинг том маънодаги хикматга эгалигидир. Уларнинг ҳар бири жуда зур мантикий кучга, таъсир этиш хусусиятига эга булиб купчилиги энг бой хикмат қаймоғидир, донолик намунасидир.

Куп дегучи, қуп егучи – томуг турига ошуқуб кетгучи.

Оз демак ҳикматқа боис ва оз емак сиҳҳатқа боис.

Озгига келгани демак нодон иши ва олдига келгани емак ҳайвон иши...

Билмагани сураб урганган олим ва орланиб сурмаган ўзига золим.

Оз-оз урганиб доно булур, қатра йигилиб дарё булур.

Тилингни ихтиёрингда асрагил, сузунгни эҳтиёт била дегил. Тилинг била кунгдунгни бир тут, кунгли ва тили бир киши айтган сузлари бут. Сузни кунгдунгда пишқормагунча тилга келтурма, ҳар неким кунгдунгда булса тилга сурма. Айтур ерда унутма, айтмас ерда ўзунгни мутақаллим тутма.

Ниҳоят шуни ҳам айтмоқ лозимки, «Махбуб ул-қулуб»да унинг бадий киммати ва фазилатини орттирадиган хикоятлар бор. Улар гоят гузал ва ибратлидирлар.

Мисол тарзида: «Мукбил ва Мудбир» ҳақидаги хикоятни келтирайлик: Бир ов пайтида Хусрав Парвезнинг тождан кимматбаҳо гавҳари тушиб йуқолади. Бундан хабардор булингач,

бутун халойикни гавҳарни топиш учун биёбонга чиқаради. Бир мулк хирожига тенг бу гавҳарни топган кишига талай ҳадъя ваъда қилинади. Иттифоқо, икки ҳамроқ бири гофил Мудбир ва бири огоҳ Мукбил гавҳар ахтараётганлар қаршисидан чиқиб қоладилар. Мудбир тақаббурлик қилиб, халқни бошлаб чиққан кишига – солорға қарамай утиб кетавсеради. Мукбил эса у киши қаршисида бош эгиб адаб ва тавозеъ билан таъзим бажо келтиради. Шунда унинг қузи ерда ётган гавҳарга тушади, уни олиб солорға узатади. Хусрав Парвез Мукбилга ваъда қилинганидан қура қупроқ эҳсон қилади. Бу билан Навоий одоб ва тавозеъни инсон учун энг зарурий, фойдали безакдир, ажойиб фазилатдир деб ардоқлайди.

Алишер Навоий манокиб жанрида ҳам қалам тебратган. У узининг улкан дўсти ва ҳамқори Абдурахмон Жомийга атаб **«Хамсат ул-мутаҳаййирин»**, замондош дўстлари, мусоҳиблари Саййид Ҳасан Ардашерга бағишлаб «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», Паҳлавон Муҳаммадга номланган «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» каби асарлар яратган.

Маълумки, Алишер Навоий машҳур шоир Абдурахмон Жомий билан жуда яқиндан дўст бўлган. Улар гоъят бир-бирларини ҳурмат қилган. Зотан, улар жуда кўп ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий масалаларда сирдош бўлганлар, бир-бирларига ҳар ишда маслаҳатдош, ижодда эса кумакдош бўлганлар. Улар бир-бирларига устозлик бурчини утаганлар. Бирга ҳамдардликда элу юрт дардини чекканлар.

Жомий 1414 йил 7 ноябрда дунёга келган. У ўз даврининг энг қатта ва доно маданият арбобларидан бири эди. Унинг ижоди ва ижтимоий фаолияти гоъят қуп қиррали ва мураккабдир. У узига қадар ва уз замонида бўлган фаннинг турли соҳаларини чуқур эгаллаган ва айниқса, адабиёт назарияси, тилшунослик, тарих, фалсафа ҳамда мусика илмида кўп иш қилган олим эди. У ҳайратомуз қомил санъатқор сифатида илғор фикрларни, инсонпарварлик ва ватанпарварлик гоъяларини ифодалади, улуғлади, қуйлади. У, биринчи навбатда, узининг юксак санъатқорлик ила яратган ажойиб дostonлари ва шеърлари билан қимматлидир.

Мана шу ёрқин сиймонинг вафоти муносабати билан (Жомий 1492 йил 8 ноябрда Ҳиротда вафот этган) Навоий унинг хотираси учун «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Ҳайратланганлар бешлиги») номли бир муқаддима, уч мақола ва бир хотимани (шунинг учун ҳам хамса – бешлик деб аталади) ўз ичига олган асарини ёзади.

Асар мукаддимасида Жомийнинг туғилиши, тарбияланиши, билим олиши, шоир ва олим бўлиб етишуви хақида суз юритилади.

Биринчи мақолатда Жомий билан Навоий ораларидаги самимий дустлик, кизик воқеалар борасида ҳикоя қилинади.

Иккинчи мақолатда Жомий билан Навоий ёзишмаларидан намуналар келтирилади.

Учинчи мақолатда эса Жомий асарларининг рўйхати берилади. Унинг сунгида Жомийнинг Навоий тавсияси, хоҳиши билан ёзилган асарлари санаб утилади. Шу бўлимда Жомий асарларидаги Навоийга бағишланган парчалар ҳам келтирилади.

Хотимада Навоий томонидан Жомий тавсияси билан яратилган ёки унинг хузурида мутолаа қилган асарлар санаб утилади. Жомийнинг кароматли одам бўлганига ишора қилувчи бир неча нақллар ва Жомий бетоблиги, унинг вафоти муфассал ёритилади. Навоий узининг шу муносабат билан ёзган турт мисралик таърих ва ҳар банди 10 байтдан иборат 7 бандли марсиясини келтиради.

Навоийнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асарининг аҳамияти асосан шундаки, Навоийнинг ҳаёти, фаолияти, дунёқараши ҳамда даври, муҳити хақида, унинг атрофидаги шахслар ва бу шахсларга бўлган муносабати хақидаги муҳим маълумотлар Саййид Ҳасан орқали берилади. Унда Навоийнинг Саййид Ҳасанга бўлган беҳад муҳаббати, ҳурмати, бунинг сабаблари очилади, баён этилади, шу орқали унинг ажойиб маънавий киефаси, фикру хиссиёти, табиати ва фазилатлари намоён бўлади.

Навоийнинг хабар беришича, Саййид Ҳасан 894 хижрий йилида 73 ёшида вафот этади. Демак, унинг туғилгани 821 хижрийга (1415-16 милодийга), дунёдан утиши эса 1488/89 йилларга, яъни Навоий ҳаётининг энг оғир фожияли вақтларидан бирига – унинг Астрободда бўлиши ва ундан қайтиб келиши пайтларига туғри келади.

Алишер Навоийнинг узи айтишича, унинг Саййид Ҳасан билан биринчи марта суҳбатида бўлиб танишиши 860 хижрийда, 1455/56 милодийда, яъни 14-15 ёшларида содир бўлади. Маълумки, 1452 йилда Ғиёсиддин Кичкина оиласи, жумладан, Алишер билан Ҳиротга қайтади. 1456 йилда Алишер Машҳадга боради ва Хуросон шоҳи Абулқосим Бобурнинг хизматига киради. Саййид Ҳасан ҳам шу саройда хизматда эди. 860 хижрийда тахтга Султон Иброҳим чиқади. Бинобарин, бу икки шахснинг биринчи қуришиб суҳбатлашиши ҳам

гоят мураккаб ва катта сиёсий воқеалар руй бераётган вақтга туғри келади.

«Холоти Саййид Ҳасан Ардашер» Саййид Ҳасаннинг вафотидан кейин ёзилган. Унинг аҳамиятини ва тасодифий эмаслигини янада яхши тушуномок учун Навоийнинг бошқа асари Саййид Ҳасанга бағишланган ва илмда «Ҳасби хол» ҳам деб аталадиган машҳур маснавийси ҳақида бир неча суз айтиб утмоқ лозим. Бу асар Саййид Ҳасаннинг ҳаёт вақтида ёзилган бўлиб, унда муаллифнинг барча бадий асарлари ва умуман, унинг дунёкарашига оид ижтимоий, ғоявий-фалсафий фикрлари баён этилган.

Навоийнинг «Холоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласида айтилишича, Саййид Ҳасаннинг отаси шох Бойсунғур Мирзо мулозиматида бўлиб, қушчилик, овчилик, юмуши билан машғул булар экан. Шу ҳунарда у жуда катта маҳоратга эга бўлганлиги туфайли юксак обрӯ қозониб, ҳатто қушбегилик вазифасига ҳам кўтарилади. Саййид Ҳасаннинг узи ҳам отасига эргашиб, Бойсунғур хизматида бўлади ва кичик ёшидан бошлабқ укиш ва ёзишга катта мойиллик курсатади, қун вақт утмай уз атрофидагилар орасида уз билими билан ажралиб турадиган даражага эришади. Навоий сузи билан айтганда, «Қупрак замоннинг таъб ва фазл аҳлига фойик ва сарафроз бўлубдирлар». Унинг машғул бўлган ва ижод қилган соҳалари: араб тили, тилшунослик, фикх, шеър, муаммо санъати, тарих, илми нужум, мусика назарияси ва ҳоказо.

Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Саййид Ҳасан икки тилда, яъни туркий ва форс тилларида баъзан назм айтар эди, дейди ва туркий тилдаги қуйидаги байтини келтиради:

*Илоҳи нури ирфондин қунғулга бир сафо бергил,
Ки, исён зўлмати ичра хароб аҳволу ҳайрондур.*

Саййид Ҳасан Ардашер мансабпарастликни, амалдорликни, ҳукмдорларга шахсий манфаат юзасидан мутеъ бўлиб хизмат қилишни истамаган.

Саййид Ҳасан Ардашер Навоийни ёшлигида ва ундан кейин ҳам ғоявий йуналтириб туришга, ижод этишга ундар ва қулидан келганча рағбатлантириб, унинг ижодининг ривожланишига ёрдам берар, ҳамдардлик ва сирдошлик қилар эди. Навоий ёзади: «*Ва бу фақирнинг (Навоийни - С.Ғ.) фақр тариқиға далолат ва ириод қилурлар эрди ва*

назм ийтурга тарғиб қилур эрди. Чун ул авқотда фақирнинг назмларн Хуросонда шухрат тутиб эрди, алардаги илтифот қилиб, баъзи адабиётни куп укур эрди ва мажлисда хушвақт улуглар эрди. Ул жумладин бу матлаъдурким, фард:

*Фурқатингдин заъфарон узра тукармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парғолалар”.*

Саййид Ҳасан Ардашер дунёвий шъриятни севар, Ҳофиз Шерозий ижодига ихлосманд эди.

Саййид Ҳасан Хусаин Бойкаро тахтга чиққанидан кейин шу шоҳ мулозиматида булади. Шоҳ унга катта илтифот ва эҳтиром курсатади. Аммо булар Саййид Ҳасанни у қадар кизиктирмайди. Ниҳоят, ёши олтмишдан ошганидан кейин шоҳ хизматини тамомилла ташлаш фикрига тушади.

Навой Саййид Ҳасаннинг табиати ва фазилатларини таърифлаб, куйидагиларни айтади: У киши ҳам улуг, ҳам кичик, оддий одамга жуда ширинсуз эди, уларни баробар куради; кулидан келганча ва ихтиёридаги бор барча нарса билан узгаларни шод этиш, буни хар нарсадан афзал кўриш, унинг учун конун эди:

*Узидин элга дарё – қатра осо,
Вале элдин узига қатра дарё*

[яъни: Узидан элга дарё кетса, унга катрадек куринарди, агар элдан қатра олса, бу унга дарёдек туюларди]

У киши утакетган даражала шафқатли булиб, хато килиб куйганларга жуда сезгир, ғамхўр муносабатда булиш, тушунтириш ва тарбия қилишга интилиш зарур деб биларди. Жуда лутф ва тавозеъли, гоят сабр-токатли эди. Бениҳоя юмшоқ кунгилли булиб, дардли сузлардан беҳад ғамгин булар, назм ва куйдан чексиз таъсирланар эди.

Бойкаро мулозаматидан кетиш учун қилган жуда қатъий харакати ва бунинг сабаблари ҳақида сзилгани тасодиқий эмас: *«Вой дунё шуглининг ибтидосидин! Ва юз минг вой дунё аҳлининг зулму жафосидин, балки малолат ва изосидин! Оҳ, замон жавру жафосидин! Наузу биллоҳ ибнойи замон қасду ифсодидин! Қалам*

жардаи хушхиромининг инонин бу равишдин уюрмак керак. йуқ эрса, инони ихтиёрни иликдин олиб, сўз узар ва мақсудум бозорин бузар... Алқисса, чун алар навкарлик батосидин ва сипоҳийлик ибтилосидин Тенгри инояти била халос бўлдилар ва... фақр тариқин ихтиёр қилдилар».

Саййид Ҳасаннинг илғор фикрлилигидан дарак берувчи яна куйидаги мисолни Навоий катта завқ билан келтиради: Утиришлардан бирида ҳозир булган фозиллар уртасида нарсаларнинг бир-биридан фарклари ҳақида сўз кетади. Шунда иштирок этаётганлардан бири куйидаги байтни уқийди:

*Лаъл санг асту дегу сангин санг,
Лек андар миён тафовут ҳаст.*

Шунда Саййид Ҳасан ҳаяжон ва завқ билан дейди: бир шайх айтибдурки, тош қозон билан лаълнинг иккалави ҳам тошдир, лекин ораларида фарк бор. Тош қозон ёлғиз фойда беради, унда ҳар турли ширин таомлар пишади ва барча баҳраманд булади, лаълдан эса ҳалойиққа ҳар турли балолар келади.

Ҳикояни давом қилиб, Навоий айтади: иттифоқо худди шу вақтда шоҳ Абусаъид кимдаки жавоҳир булса тортиб олиб, булмаса ҳаммани безовта ва ҳамма ерни остун қилиб, ахтариб элга каттик зулм утказётган экан, худди шу пайтда юқоридаги мажлис давом этаётган, байт уқилаётган ва сўзлар айтилаётган экан.

Саййид Ҳасан Ардашер вафот этганда, Навоий Ҳиротда йуқ эди. Кейинчалик энг яқин дусту ва отаси деб ҳисоблагани бу ғоят муътабар зотнинг улимини жуда катта қайғу билан қарши олади, таъзия қодаларини бажо келтиради ва Ҳиротнинг шимолидаги тоғ этағидаги баланд ҳамда хушхаво ерга макбара қурдиради.

Хуллас, «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» Алишер Навоийнинг кўп жиҳатдан муҳим асарларидан биридир. Бу рисола одамларни бир-бирига олижаноб муносабат ва соф дустлик руҳида тарбия қилишда ғоят муҳимдир.

«Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад»ни Навоий 1493-1495 йилларда ёзган. Бу асар оддий. Унинг аҳамияти ҳар жиҳатдан жуда каттадир. Унда «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»даги каби Навоийнинг даври, ундаги ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаёт ҳақида, муаллифнинг мафкуравий муҳити, дунёқараши, замондошлари, дуст ва устоз, мураб-

бийлари, атрофидаги шахслар, уларга Алишер Навоийнинг муносабати ва ҳоказо ҳақида ғоят қимматли маълумотлар берилади.

Паҳлавон Муҳаммад уз даврининг энг машхур билимдон, энг маданиятли ҳамда ғоят ажойиб инсоний фазилатларни ўзида мужас-самлаштирган илғор фикрли нодир шахсларидан бири бўлган.

Алишер Навоий бу муътабар зот билан 40 йил мобайнида бирга, ҳамнафас, ҳамсоя ва дуст бўлган. Навоийнинг таъкидлашича, ҳақиқатан ҳам Паҳлавон Муҳаммад уз даврининг йирик комусий билимли фозилларидан эди. Фаннинг бирон соҳаси йукки, унда Паҳлавон Муҳаммад шуҳрат қозонган бўлмасин. У нужум ва риёзиёт, кимё ва фалсафада, адабиётшунослик ва санъатшуносликда, ҳуқуқшунослик ва бошда билимларда ном чиқарган шахс бўлган. Навоий бу ҳақда шундай леб ёзади: *«Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати таъби барча фунунга муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлгандур. Кун фазойил ва камолот ҳам касб қилгандурким, замон аҳли барчада Паҳлавонни мусаллам тутар эрдилар».*

Шу даражада юксак билимдонлиги учун фузалолар унга жуда катта ҳайрат ва ҳурмат билан караганлар. Ҳатто шоҳ бошлик аксар сарой аҳллари, зодагонлар ҳам койил қолиб, унга шундай муносабатда бўлганлар.

Паҳлавон Муҳаммаднинг бундай нуроний шахс эканлиги уша вақтлардаги шароитларда ғоят кенг ва катта ижтимоий маъно ҳамда аҳамиятга эга эди. Мана шунинг учун Алишер Навоий умр буйи уни чексиз севди, зур ҳурмат қилди ва ниҳоят, узининг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» деган асарини ёзиб, хотирасини абадийлаштирди.

Паҳлавон Муҳаммад уз даврининг энг йирик ва кўркемли санъат арбобларидан бири эди. Лйникса, мусика илми, бастакорлик ва хонандаликда машхур эди. Унинг ўзи бир қанча янги мусика асарларини яратади, мавжуд қуйларни узича ижро этиб, уларга янгича, ғоят катта маҳорат билан ижодий муносабатда булиш намуналарини кўрсатади. Навоий ёзади: *«Ул жулмадин, адвор ва мусиқий илмидурким, чун лаҳжаси ва ҳусни савти хуб экандур ва усули мазбут ва ҳаракоти ва саканоти марғуб. Ул дақиқ фанда қушини ва саъй кўргузуб, дахли том ва маҳорати молакатом топиб эрди ва дилкаш нақшлар ва амаллар ва дилписанд қавллар ва газаллар тасниф қилур эрди ва хуб айтур эрди...»* Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг машхур амалларидан «Чаҳоргоҳ», «Сегоҳ», «Панжгоҳ»ни эслатиб утади.

Шундай қилиб, Пахлавон Муҳаммад кишиларни бой ҳиссиёт руҳида тарбиялашга, халқимизнинг мусиқа, бастакорлик ва хонандалик санъатини бойитишга катта ҳисса қўшади ва шу билан ҳам уз номини абадийлаштиради.

Пахлавон Муҳаммад, шунингдек, адабиётда, суз санъати тарихи ва илмида ҳам энг билимдон шахс ва нафис ҳиссиётли, ҳам олим, ҳам маслаҳатгуй, ҳам ижодкорлардан бўлган. У шеърятнинг жуда мураккаб ва нозик масалаларини ҳам назариётчи, ҳам ижодкор сифатида атрофли ва чуқур тушунган. «...Шеър ва муаммо бобида илмий ва амалийсида Пахлавон соҳиби вуқуф ва жалд эрди, ул навъким, замон шуаросининг юзидил бирига онча шуур ва вуқуф йуктур ва аксар назм аҳли ҳар навъ айгсалар эрди – Пахлавон назари а еткурурлар эрди ва анинг ислох ва гағйир ва табдилли қабул килур эрдилар» – деб ёзади Павоний. У ғоят ҳайрағомуз зур ҳофизага эга бўлиб, жуда кўп шеърларни ёддан билган ва шеър уқишга жуда катта санъаткор бўлган. У, умуман, давр адабий ҳаётини маълум маънода белгилаб ва йуналиштириб турувчи улкан сиймолардан бири бўлган.

Павонийнинг айтишича, Пахлавон Муҳаммад ижоднинг, айниқса, муаммо, таърих турларида катта маҳорат соҳиби бўлган. Умуман, унинг шеърӣ асарлари жуда марокли, чуқур маъноли ва ғоят нафосатлидир. Унинг шеърлари узининг юксак бадийлиги билангина ажралиб турмайди. Уларнинг, айниқса, маълум қисми узининг ижтимоий мазмундорлиги ва илғор фикрлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Уларда бугун муҳитдан шикоят, замонадан зорланиш, эрқнинг чекланганлигидан қайғуриш, юксак умидларнинг баланд парвозини орзу қилиш каби қайфиятлар кузга ташланиб туради:

*Чу бар чарх равшан шивад ҳоли ман,
Ба сад дийда гиръяд бир аҳволи ман.*

*Ҳама умр тухми беҳи коштам,
Чу вақти баромад набардоштам,*

*Зи он талх шуд зиндагонӣ маро,
Ки тири фиғанд аз чавонӣ маро.*

*Кунун ман на он шерӣ занжириям,
Бадар бурда ҳам зи гам тириям.*

[Яъни: Агар аҳволим фалакка маълум бўлса эди, Юз куз билан ҳолимга йиғлар эди. Умр буйи яхшилик уруғини эқдим, Униб чик-

канида ура олмадим. Шунинг учун тирикчилик менга аччиқ булди. Кексалик мени ёшлиқдан улоктириб ташлади. Мен энди у занжир-банд шер эмасман, Ғам бутунлай олиб куйган кексаман.]

Паҳлавон Муҳаммад ғоят олижаноб инсоний фазилатларга, аломат ва гузал хислатларга эга эди. У халқ варзиш турларидан бири булган куштигирлик санъати – курашларда ҳаминша енгиб чиқиб, эл-юртда «Паҳлавон» номини қозонган баҳодирдир. Буни Навоий ҳавас ва ҳайрат билан қайд қилади.

Паҳлавон Муҳаммад жуда юксак одобли ва тавозеъли, одамларга меҳрибон ва ғамхўр эди. У фитна-фужурга, мунофиқларга, ҳасадчиларга нафрат билан қарайдиган, ёрдамга мухтожларга дарҳол кумак кулини узатадиган, ғамлилар дардини булишадиган, аламлилар дилига малҳам берадиган олижаноб киши булган. У хушмуомала ва нозик табиатли, танги, меҳмондуст ва ажойиб улфат, инсон қалру қимматини биладиган ва ҳурматлайдиган, ростгуй, бсозор зарофатчи, ҳазил-мутойибачи эди. У софдил дуст, чуқур фаросатли ва яхши иболи мусохиб, уткир зехли ва ҳозиржавоб шахс эди. Масалан, Навоий Паҳлавоннинг ҳазил-мутойибага мойил табиати ҳақида сузлаб қуйидаги лавҳани келтиради:

Қунларнинг бирида Навоий бетоб булиб қолади. Уни кургани келган Паҳлавон Муҳаммад дустининг дардини бир оз енгиллатиш учун қадимги одат буйича уни укалаб, суҳбатлашиб ўтирадилар. Уша қуни тонгда Навоий:

*Ҳар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур, –*

деб бошлападиган бир ғазал ёзиб чунтагига солиб куйган эди. Паҳлавон Навоийдан туркий шоирлар орасида сени бебаҳо дейдилар, сен узинг қимни маъқулроқ қурасан? – деб суради. Навоий, ҳам-малари ҳам яхши ёзганлар, менга маъқул, – деб жавоб қилади. Суҳбат давом этади. Навоий, ҳаммадан Лутфий яхши, – деганида Паҳлавон, – нега Саййид Насимий демадинг? – деб суради.

Навоий бу ҳақда уз мулоҳазаларини баён этади. Паҳлавон ҳам шу юзасидан бир неча сўз айтгач, тонгда Навоий ёзиб тугатган ғазални бошдан охиригача ўқий бошлади. Фақат ғазалнинг охириги:

*Ғар Навоий сиймбарлар васлин истаб курса ранж,
Иуқ ажаб, нечукки хом этган киши ранжур эрур.*

байтидаги – мактаъдаги тахаллуси «Навоий»ни «Насимий» сузига ўзгартиб уқийди.

Навоий ниҳоят даражада таажжуб қилиб, сездирмасдан чунтагига қул солиб шеърни турганлигига ишонч ҳосил қилади. Бундан сунг янада хайрон қолади. Навоий бу ишининг тагига етмокчи бўлиб ҳозир уқиб берган шеърни Паҳлавон қачон ёд тутганини суриштиради. Паҳлавон: «Бундан ун икки йилча бурун Абулқосим Бобур мажлисларида бу шеър уқилиб турарди, мен уни ёқтириб ёдлаб олган эдим», деб жавоб беради. Эртасига Навоийни банд этган бу воқеа юзасидан яна суз кетади. Паҳлавон айтганлари исботи учун уч-тўртта қуштигирлар ҳам бу шеърни ёд билишларини Навоий ҳузурда намойиш қилдилар. Шоирнинг таажжуби янада ортади. Ахир бу шеърини ҳеч кимга кўрсатмаган, уқиб ҳам бермаган эди.

Охири Паҳлавон Навоийга уни уқалаётганида чунтагида қоғоз қуриб қолгани ва уни оҳиста чиқариб, ёнига очиб қуйиб, ёд тутиб олгани, сунгра яна жойига солиб қуйгани, кейин окшом бориб уч-тўрт қуштигирларга уни ёд олдиргани ҳақида сузлаб беради.

Навоий, Паҳлавондан бундай ишлар тез-тез қилиб турарди, деб ҳикоясини тугатади.

Ниҳоят, яна шуни айтиб утмок лозим. Навоий Паҳлавон Муҳаммадни узининг энг яқин ва самимий дўстларидан, маънавий устозларидан, мураббийларидан бири эканлигини ғоят катта мамнуният ва миннатдорчилик билан қайд қилади.

«Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад»нинг аввалидан охирига қадар Навоий чин дўстларга, ажойиб фазилатли одамларга, ҳақиқий илм ва санъат аҳлларига чуқур ҳурмат ва мамнуният билан қарашнинг намунасини кўрсатади.

Навоийнинг насрий асарлари ичида энг аввал ёзилгани «Вақфия» дир (1481). Моҳиятан тарихий ҳужжат бўлган бу асарни яратишдан мақсади - давлат арбоби сифатидаги фаолиятида нималарга асосланди, қандай хайрли ишларни амалга оширди, вақф қилдирган ер-сув, боғ-роғлари, мулкларини қурсатиб бериш эди.

Навоий Самарқандда... Ҳирот тахтига Ҳусайн Бойқаро утирди. Ундан Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибекка шохнинг маншури фармони етишди. Навоий пойтахтга таклиф этилди... У амир, муҳрдор вазир бўлди. Давлат арбоби сифатида: Салтанат ва шох обрусини мустаҳкамлаш, хизматни бсғараз, шахсий манфаатни қузламай, ҳолис

ва сидкидилдан бажариш, зулм адолатга соя солса, шаронтга зид ҳаракатлар булса, шохни огоҳлантириш, чора тадбирлар белгилаш, эҳтиёжмандларнинг дард-аламини енгиллатиш, утинчларни бажариш, ҳожатларини кондириш хайрия ишларини амалга ошириш, бунёдкорликни кенг куламда кун тартибига куйиш масалалари “Вақфия”да баён этилади.

Асарда шоир маблағлари маданий-илмий муассасалар “Ихлосия” мадрасаси, “Халосия” хонакохи, “Дор ул-хуффоъ” гунбази, Гозургоҳдаги сарой алломалар учун ҳовли уйлар боғлар коризларни яратишга сарф қилингани қайд этилади. Навоий вақф қилдирган жойлардаги идора усули, лавозимлар маоши, камбағаллар учун хайрли ишлар-маросимлар, мударрис ва талабалар учун дахлсиз кона ва шартларга ҳам эътибор берган.

Абдурахмон Жомий Навоий таклифи билан “Нафахот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс” (“Пок зотлар ҳузуридан эсанг дустлик хуш ислари”) асарини ёзган. Унда 618 нафар фозилу олимлар, орифу шайхлар ҳақида маълумотлар мавжуд. Навоий туркигуй халқлар учун бу асарни таржима қилишга киришади. **“Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват”** (“Мардоналик хуш исларини келтирган муҳаббат шабадалари”) яратади. Асарнинг кириш қисмида унинг моҳияти, ёзилиш сабаби, узи қўшган маълумотлар ҳақида ёзади: *“Доим ошуфта хотирга келдур эрди ва наришон хаёлга эврулдур эрдиким, ул китоб алфози форсийдур, арабийга пайваста ва иборати ишорат аҳли тилига вобаста ва ул тиллар вуқуфидин баҳраварлар ва ул иборат ва ишоратдин боҳабарлар... Аммо турк улусидин баъзики кунгул сидқу сафосига баҳрамандурлар бу кимий асар сузлар таъсирига Тенгри иноятидин аржуманд ул алфозга вуқуф иллатидин ҳақойиқи аларга номаълум. Хотирга кечмишим, агар саъй қилсам, бу китобни туркий тилга таржима олгаймумен? Ул дақойиқ мушиқлотини равшанроқ алфоз ва очуқроқ адо билан утқара олгаймумен, деб мутааммит эрдим. Ва не бу хаёл ва муддаодин узимни утқара олур эдим ва не ишининг азимлиги ва душворлиги жиҳатидин шуруъ қила олур эрдим. То таърих тўққиз юз бирдаки, ул китобнинг таълифидин йиғирма йил ўтиб эрди. Тенгри таоло тавфиқи бирла бу улуг ишга илик урдим”*.

Демак, асар 901/1495-96 йилда ёзилган. Навоий асарни эркин таржима қилган, айнан уғирилган жойлари ҳам бор, баъзан қискартирган ва узидан янги маълумотлар қўшиб, фикралар сонини

770 та қилган. “Насойим ул-мухаббат” тасаввуф тарихини, тари-катлар моҳиятини англашда ғоят аҳамиятлидир.

Шарқ адабиётида мактублар иншо санъати намунаси саналади. Навоий уз хатларини туплаб, уни **“Муншаот”** деб атади. Мажмуадаги мактублар мазмунига кура “Муншаот” 1498-98 йилда жамланган де-йиш мумкин. Навоий мактубларини куйидагича таснифлаш мумкин:

1. Давлат ва сиёсатга оид.
2. Турли шахсларга лавозимлари ва ишлари хусусида.
3. Бадиний ижод ҳақида.
4. Табрик ёки таъзия хатлари.
5. Шахсий кечинмалар ифодаси.

“Муншаот” таркибидаги Хусайн Байқаро ва Бадиуззамонга йу-ланган мактубларда шоирнинг салтанат барқарорлиги, сиёсатнинг ҳаққонийлиги, осойишталик, фитна-фужурларни бартараф этиш, шох хукмига итоат каби масалалар илгари сурилади.

“Муншаот”да Навоийнинг Мумин Мирзо катли билан алоқадор Бадиуззамонга ва уз тарбиясига олган углига аламли армон дард-кашлик, туйғулари акс этган хатлар бор.

Навоий форс тилида **“Муфрадот”** деб номланган муаммо жанрига оид асар ёзди. XV асрда бу жанр ғоят кенг тарқалган ва унинг назариясига оид асарлар яратилган эди. Бир ёки икки байтга, бир ибора ёки сузда исм яширинган булиб, уни бадиний санъатлар-талмиҳ, тародиф, киноя, истиора, ташбих, тарди акс воситасида, “абжод ҳамда ой ва йил ҳисоблари фалак буржларига ишоралар орқали топилади. Навоий “Муфрадот”ида 121 муаммо бор булиб, уч қисмга амаллари булинган.

Муаммони гузиш, сениш қоидалари ҳақида, Шарафиддин Али Яздий, Абдурахмон Жомий, Хусайн Муоммой Нишопурий, Муҳаммад Бадахшӣй ва бошқалар асарлар ёзганлар.

Алишер Навоийнинг **“Тарихи мулӯки Аҷам”** асари Эрон подшоҳлари ва пайғамбарлар ҳамда ҳакимлар ҳақидадир. Каюмарс, Язди Жирд, Шаҳриёр, Искандар, Доро, Жамшид, Баҳромнинг сал-танат ва халқ, жамият учун қилган хайрли ишлари, шунингдек, узаро жангу жадалларга, кайфу сафога, шахсий манфаатга берилиш каби иллатларни кўрсатиб утади. Навоий биринчи булиб она тилида бу асарни ёзиб, туркий халқлар учун тушунарли булишини ҳам назар-да тутган.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да ҳам Навоий халқчиллик руҳини сақлаб Одам Ато, Нух, Исо, Мусо, Яъқуб, Сулаймон, Довуд, Юсуф ва бошқа пайғамбарлар ҳаётига оид нақл, ривоятларни беради.

Асардаги ҳукамо-ҳакимлар Фисогурс, Жомосиб Букрот, Сукрот, Афлотун, Арасту ва бошқа донишмандларни пайғамбарлар ҳақидаги асарга киритиш, уларни бир сирада кўрсатиш фақат Навоийдек улуғ шоир ва мутафаккирнинг жасорати дейиш мумкин.

“Сирож ул-муслимин” (“Муслмонлар чароғи”)нинг ёзилиш сабаби: Самарканддан бир улуғ зот Ҳиротга келади. Навоий унинг хузурига борadi. Убайдуллоҳ – Хожа Аҳрорнинг шоир ҳақидаги истагини - исломга оид шеърлар ҳам ёзса эди, маъносидаги фикрларни билдиради. Аввалам бор олий мажлисда диний масалалардан суз кетганда, унда иштирок этганда “саодатли бир фарзанд тасаввурлари” нуқсонли туюлганда Навоий “шояд бу фарзанд кабиларга фойдаси тегса” деб бир асар ёзиш кунглимдан утган эди. Лекин бу амалга ошмай қолган эди. Хожа Аҳрор фикрини эшитгач, тез орада “Сирож ул муслимин”ни қаламдан чиқаради.

Асарда, асосан. Ислом аркони (рукилари) – шаҳодат калимасини Муҳаммад (с.а.в.) Тапгрининг элчиси деб англаш, озодалик фарзлари ва суннатлари, намоз фарзлари ва суннатлари, закот рўза ва ҳаж ҳақида суз кетади.

Навоийнинг “Муножот” (“Аллоҳдан илтижолар”) гоят кичик, насрода, ҳаёти охирида ёзилган асаридир. Уши Навоий куллиётига дебеча тарзида назмда ёзилган, дейилган ҳам эди. Бу асарда шоир алоҳида Аллоҳдан илтижолар қилиб, тавба-тазарруъ қилади. Воқеъликнинг номукамаллиги, рухий ҳолатдаги машаққатлар, вужуд ва мавжуддан максад ёлғиз Аллоҳ эканлиги эътироф этилади.

“Муножот” муқаддима ва уч қисмдан иборат “Ҳамд”, “Наът” ва “Муножот” шоир илтижолари зиммасида унинг ижодиётида бош хат булиб утган, давр, муҳитга йуналтирилган дардли армонлари, аламли укинчлариши уқиш осон.

Навоий Аллоҳдан нотинч руҳиятига осудалик тилаб, авлодларни маънавий камолотга, эътиқодда устуворликка, узлигини англаш, кадрлаш ва уларни муҳофаза этишга чорлаш максатида ёзилган, моҳиятан келажакка қаратилган, абадиятга дахлдор асаридир.

ХОТИМА УРНИДА

1991 йил диёримизда “Алишер Навоий йили” деб эълон қилинган эди. 1991 йил Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ташкил топган эди. 1991 йил Ўзбекистон Республикамиз мустақил бўлди – истиқлолга эришдик.

Бу уч ғоят маънодор воқеаларнинг бир йилда рўёбга чиқиши мутлақо тасодифий эмас. Уларда буюк аждодларимизнинг руҳи, халқимизнинг эзгуликка эътиқоди, ишончи, Президентимизнинг изчил саъй-ҳаракатларининг бетакрор марбутлиги идрок этилади.

Истиқлол баҳралари ҳар соҳада, айниқса, адабиёт илмида, навоийшуносликда янгича қараш, шоир асарларининг моҳиятини тўғри талқин ва таҳлил қилиш имкониятини яратади. Навоий ижодидаги тасаввуф тушунчаларини урганиш кун тартибига қўйилди. Шоирнинг диний қарашларига оид асар, мақолалар нашр этила бошлади. Форсийда ёзилган шеърлари, жумладан, қасидалари ҳақида тадқиқотлар яратилди. Тасаввуф ва комил инсон масаласига оид, тасаввуфдаги ахлоқий юксалиш, эзгулик, кадр-қиммат тушунчаларининг ижтимоий ғоялар – адолат, ҳақиқат билан боғлиқлиги асосланган асарлар мақолалар нашр қилинди.

Навоийнинг Мукамал асарлар гулами (20 жилдлик) нашрининг аввалги 15 томликдан фарқи изоҳлар, форсий шеърлар таржимаси берилганлигидир. Ҳозирда истиқлолимизнинг 20 йиллигига Навоий асарлари 10 китобда, матний қисқарттириш ва хатоларни бартараф этиб, изоҳлар берилмаган асарларга изоҳлар бериб нашр қилиш амалга оширилди.

Навоий асарларига луғат ҳам нашр этилди.

Навоий ва Истиқлол баҳралари жиҳатидан қаралганда шоирнинг “Муножот” асари илк бор босилди ва 10 рус, инглиз, олмон, француз, араб, ҳинд, япон, урду, форс, пушту тилларига таржима қилинди. 1991 йил Навоий 550 йиллигида “Литературная газета”да, 2001 йил Москвада “Анталогия мысли», “Суфий. Восхождение к истине” тўламида “Муножот”кайта нашр этилди. Навоийшуносликда шоир дастхати – уз қўли билан ёзган асари стиб келмаган, машҳур котиблар хатотлар у ёзган асарларини дарҳол қучириб турганлар, деган эътироф ҳукм сураб эди. Навоий дастхати Эронда “Қохи Гулистон” музейида сақланар экан. Қўлёзма шоирнинг

“Наводир ун нихоя” девонининг мусаввада коралама нусхаси, бу ҳақда шоирнинг:

*Зиё ул – Ҳақ ва – дунё, ва дин.
Бериб иккинчи девонимга тазйин.*

*Савод узра савод ар қилди мастур.
Вале маънидадур нур ало нур.*

шеъри ва унинг устида шахсий муҳри ва остида киялама килиб, Навоий асарларига “Санглоҳ” луғатини тузган Маҳдийхон Астрободийнинг “Хат ва муҳри шариф Ҳазрати Навоий” ёзуви ва муҳри бор. Навоийнинг муҳрига нақшланган сузлар Ҳадиси шарифдан булиб, таржимаси “Сен дунёда ғарибдек ва мусофирдек яшагил фақир Алишер”. Бу узининг арбоблик фаолиятини муҳрдорлик лавозимидан бошлаган Навоийнинг эътиқоди, руҳиятидаги етакчи мақсадига ишоралар.

Шоир ҳасти, ижодини ҳар томонлама урганишда Президентимиз айтганларидек: “Инсон калбининг қувонч ва қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек тереф ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг бекиёс бойлиги ва буюклигини англаш ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга, аввало, Навоий асарлари билан кириб келди. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик қуп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни қамол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуроқга эга бўламиз.”

Ана шу маънода Навоий маҳсус қурслари институтларда алоҳида дарслар режасига киритилиши керак. Маънавият дарсларида Навоийнинг ёшлар ҳақидаги фикрлари, қаҳрамонларининг илм, хунарга интилишлари, одоб-ахлоққа эътиборлари ўтилмоқда. Зеро Навоий ёшликни умр гулистонининг баҳори, ҳаёт шабистонинг наҳори – тонги, дейди. Инсон ва инсониятнинг зеби зийнати – гузаллиги башариятнинг тобу тавонини – пухта ва қудратлилигига сшликдир, деб ёзади. Бу дамда ёшлар ҳаёт пойдеворини мустақкам қуриб олишлари даркор.

Ҳар йили 9 феврал Алишер Навоий таваллуди қуни миллий байрамдек нишонланади. Истиклол баҳраларидан яна бири Навоий боғи очилди. У ерда шоирнинг муҳташам ҳайкали қад қутарди. Унинг

пойига гуллар қуямиз, ёдга олиб, таъзим қилувчиларнинг аксарияти ёшлар эkanлиги таҳсинга лойиқ, зеро улар истиқболимиз эгаларидир.

Чиндан ҳам Алишер Навоий ҳамма авлодларга замондош. Биргина мисол. XV—XXI асрнинг энг долзарб масаласини шоир ўзининг “Садди Искандарий” достонида гоёт мухтасар тарзда каламга олган: Искандар ўз юришларида Ҳиндистонга етиб борганда Ҳинд подшоҳи дарвозаларни очиб, киришлар, лашкарлар учун ҳам жой, ҳам егуликлар етарли, дейди. Лекин Навоийнинг Искандари: “Мен кираман, лекин лашкар бешада ўрмонда қолсин, тинч аҳоли устига лашкар киритиб булмайди. Оқибати фожиаи булади”, дейди.

Мазкур достонда Алишер Навоийнинг васияти бор. Унинг бош гоёси Ватанин севмақ, уни тарқ этмаслик, узаро ҳамжихатлик, эҳтиёжмандларга мадад, эътиқодни мустаҳкамлаш ҳақида суз юритилади.

Ватан тарқити бир нафас айлама,

Яна ранжи гурбат ҳавас айлама...

Президентимиз айтганларидек: “Алишер Навоий ҳаётимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюқ шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тарафдор қилган учмас суз санъаткоридир”.

МУНДАРИЖА

Кириш сузи	3
Навоний ҳаёти ва ижтимоий фаолияти	7
“Ҳазойин ул-маоний”	21
“Девони Фоний”	33
“Назм ул-жавохир”	34
“Арбаъин”	35
“Ҳамса”	35
“Ҳайрат ул-аброр”	36
“Фарход ва Ширин”	44
“Лайли ва Мажнун”	60
“Сабъаи сайёр”	71
“Садди Исқандарий”	85
“Лисон ут-тайр”	96
Навонийнинг насрий асарлари	99
Ҳотима урнида	125

Сузица Ганиева

А.ТИШЕР НАВОИЙ

(Ҳаёти ва ижоди)

Мухаррир *И. Аҳмедов*

Бадий муҳаррир *Р. Зӯфаров*

Техник муҳаррир *Т. Ҳаритоновна*

Кичик муҳаррир *Д. Ҳолматова*

Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.2009.

Босишта 2015 йил 1 декабрда руҳсат этилди. Офсет қоғози.

Бичими 60x84^{1/16}, «Times» гарнитурасида офсет
усулда босилди. Шартли босма табағи 7,44. Нашир табағи 7,26.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 15-854.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигинин «O'zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоний кучаси, 30.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz

18 300 5.

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-49

9 789943 28495